

Topraktan Kopan Küçük Köylülerin Kentte Tutunma Çabası Açısından Mevsimlik Tarım İşçiliği Şanlıurfa Örneği Üzerinde Bir İnceleme¹

Ayşegül ARSLAN*

ORCID: 0000-0001-7985-9587

Mihriban ŞENGÜL**

ORCID: 0000-0002-6487-8854

Öz: Kapitalist üretim ilişkilerinin tarıma ve kırsal toplumsal yapıya nüfuzunun derinleştiği oranda küçük köylülüğün tasfiyesi hızlanmaktadır. Bu süreçte köylüler, kendi içlerinde farklılaşarak kapitalist üretim ilişkilerine dahil olmakta ve topraktan koptukları oranda da kentlere göç etmektedirler. Hane temelli kırsal geçim olanaklarını kaybedip kente göç eden bu nüfusun önemli bir kısmı, işçileşmek yoluyla toprakla yeniden ilişkilenebilir.

Türkiye gibi geç kapitalistleşmiş ülkeler, bu süreci halen canlı bir biçimde yaşamaktadır. Türkiye’de küçük köylülüğün çözülmesi ve tarımda işçileş(tir)me, ülkenin her bir coğrafi bölgesinin kendi özgül koşulları içinde gerçekleşmektedir. Bu bağlamda, pre-kapitalist ilişkilerin ve küçük köylülüğün yaygın olduğu Güneydoğu Anadolu Bölgesi, çarpıcı bir örnek oluşturmaktadır. Niteliksiz işgücünü soğuracak altyapıdan yoksun olmasına karşın kendi çevresinden göç alan bu Bölge kentlerinde, topraktan koparak kente göç eden az topraklı veya topraksız köylülerin önlerine çıkan seçeneklerden biri yine tarım işçiliğidir. Nitekim mevsimlik tarım işçilerinin büyük bölümü, kırdan göçle gelmiştir ve kentlerin çeper mahallelerinde yaşamaktadır. Başka bir söyleyişle, kentsel mekânda yaşamakta, kentte ve kırsal alanda mevsimlik tarım işçiliği yapmaktadırlar.

¹ Bu makale, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Kentleşme ve Çevre Sorunları Bilim Dalı’nda kabul edilen “Mevsimlik Tarım İşçisi Kadınların Kentsel Mekânda ve Tarladaki Gündelik Yaşam Deneyimleri: Şanlıurfa Örneğinde Bir İnceleme” (2018) başlıklı yüksek lisans tezinden üretilen ve 16. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi’nde (26-28 Kasım 2019) sözlü olarak sunulan “Küçük Köylülerin Kentte Tutunma Çabası Açısından Mevsimlik Tarım İşçiliği: Şanlıurfa Örneği Üzerinde Bir İnceleme” adlı bildirinin revize edilmiş halidir.

* Fırat Üniversitesi, Siyasi Coğrafya Bilim Dalı Doktora Öğrencisi.

** Prof. Dr., İnönü Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü.

Makale Geliş Tarihi:10.11.2020- Makale Kabul Tarihi:08.03.2020

Bu araştırmada, köylülüğün çözülmesi süreciyle kente göçle gelenleri (mevsimlik) tarım işçiliğine iten ekonomik ve toplumsal dinamikler açıklanmaya çalışılmıştır. Bu amaçla, Şanlıurfa kent merkezinde mevsimlik tarım işçilerinin yoğun olarak yaşadığı üç mahallede yarı yapılandırılmış ve derinlemesine görüşme teknikleri kullanılarak saha araştırması yapılmış, elde edilen bulgular nitel olarak analiz edilmiştir.

Anahtar Kavramlar: Küçük köylülük, kırsal alan, kentsel mekân, göç, mevsimlik tarım işçiliği.

Seasonal Agricultural Work in Terms of Struggle to Hold on to City of Small Villagers Who Separated From The Rural Lands: A Research in the Sample of Şanlıurfa

Abstract: The elimination of the small peasantry accelerates to the extent that the capitalist production relation deepens into agriculture and social structure. In this process, peasants become involved in capitalist relations of production by differentiating themselves and migrate to cities at the rate at which they are separated from the rural land. A major part of this population, which has lost its rural livelihoods based on households and migrated to the urban, is re-associated with the rural land through labor.

Late-developed capitalized countries such as Turkey are still living through this process vividly. The dissolution of the small peasantry and labor in agriculture takes place within the specific conditions of each region of the country. In this context, the Southeastern Anatolia Region, where pre-capitalist relations and small peasantry are prevalent, is a striking example. In the cities of this region, which receive immigration from their surroundings, despite the lack of infrastructure to absorb unqualified labor force, one of the options for the villagers with little or no land who migrate from the rural land to the urban is agricultural work. Hence, most of seasonal agricultural workers migrated from the countryside and live in the peripheral neighborhoods of the urbans. In other words, they live in urban areas and do seasonal agricultural work in urban and rural areas.

In this study, the economic and social dynamics that pushed the migrants to the city to (seasonal) agricultural work as a result of the dissolution of the small peasantry were tried to be explained. For this purpose, field research was carried out using semi-structured and in-depth interview techniques in three neighborhoods where seasonal agricultural workers live intensively in Sanliurfa city center. And the findings of field study was analyzed qualitatively.

Keywords: Small peasantry, rural land, urban space, migration, seasonal agricultural work.

Giriş

“İnsan ile toprak” ilişkisinin geçmişi toplumsal örgütlenme biçimlerinin de temelidir. Bu ilişki içinde, kritik eşiği oluşturan artı ürünün ortaya çıkmasıyla eşitlikçi toplumsal yapılar sınıflı toplumsal örgütlenme biçimlerine evrilmiştir (Childe, 2014; Ponting, 2000). Bu süreçte tarım, insanların yaşamsal ve gündelik ihtiyaçlarını karşılayan bir faaliyet olmanın ötesinde ekonomik, toplumsal ve siyasal olarak kontrol edilen bir faaliyet alanı olmuştur.

16. ve 19. yüzyıl arasındaki süreçte kapitalist üretim biçiminin çekirdeğini oluşturan toplumsal ilişkiler, sanayi alanları dışına doğru yayılma olanağı bulmuş; tarımda da yayılmıştır (Bernstein, 2014; Köymen, 2008). Bu koşullara bağlı olarak tarihsel bir kategori olan köylülüğün dayandığı toplumsal pratikler de hızla değişmeye başlamıştır. Özellikle 20. yüzyılın başından itibaren köylülük, geleneksel üretim ve yeniden üretim ilişkilerine bağlı olarak topraktan geçinmekten öte anlamlar taşımaktadır.

“Köylü ya da köylülük”, hane temelli emek ilişkilerine dayanarak geçimlik tarımsal üretim yapan ekonomik ve toplumsal bir olgudur (Bernstein, 2014; Erdost, 1988; Özügürlü, 2011; Şengül, 2017). Fakat kapitalist ilişkilerin tarımda yaygınlaşmasıyla köylülüğe ilişkin olgusal gerçeklik ve tanımlama değişmiştir. “Tarım sorunu”na ilişkin temel sorular, kapitalizmin kırsal alana nüfuzuyla köylülüğün nasıl tasfiye edildiği ve tarımsal emeğin piyasa ilişkileri içinde ne şekillerde yer aldığı üzerinedir. Bu çerçevede Hobsbawm’ın da (1996) vurguladığı gibi köylülerin topraklarından kopma ve koparılışı öyküsüyle “köylülüğün ölümü” ilan edilmektedir. Köylülüğün ölümü en dramatik ve uzun süren toplumsal değişimdir. Bu değişim süreci, pre-kapitalist toplumsal ve ekonomik koşullarda varlığını sürdüren köylülerin kapitalist ilişkilere direnme ve uyum gösterme kapasitelerine göre farklılaşmaktadır. Bu nedenle köylülüğün dönüşümünü, parçası olduğu toplumsal ilişkiler içinde ele almak gereklidir.

Tarımın kapitalistleşmesi, kırsal toplumsal yapı içinde hem bir kopuş hem de bir yeniden yapılanma süreci olarak yaşanır. Bir yandan tarımsal üretim ilişkilerinde metalaşma süreci hızla gelişirken diğer yandan da geleneksel emek ilişkileri buna bağlı olarak dönüşür. Bu tabloda köy, kendi geleneksel ekonomik ve toplumsal iç dinamiklerinden giderek uzaklaşır. Diğer yandan köylülüğün kapitalizmle bütünleşme süreci geleneksel üretimin, yeniden üretim ilişkilerinin ve toprak mülkiyetinin yapısına bağlı olarak farklılaşır. Böylelikle pre-kapitalist üretim biçimlerine ait yapılar kapitalizme uygun olarak dönüşür. Bu süreç özellikle küçük köylüler² açısından hem mekânsal hem de toplumsal olarak önemli sonuçlar doğurur. Buna bağlı olarak küçük köylülerin daha önce parçası oldukları toplumsal koşullardan kopuşu ve bu koşulların yeniden yapılanma süreçleri gerçekleşir.

² Erdost’a (1988: 78, 154) göre küçük köylülük, doğal ekonomi koşullarında kendi üretim araçlarına sahip olan, kendi geçimlerini büyük oranda kendi emekleriyle sağlayan ve yeniden-üretimlerini geleneksel boyutlarda sürdürebilen yani ancak kendine yeterli büyüklükte üretim yapan doğrudan üretici köylülük biçimidir.

Küçük köylülüğün dönüşüm yolları, tarımın kapitalistleşme eğilimlerine ve köylülük içindeki iç farklılaşmaya bağlı olarak çeşitlenmektedir. Bernstein'a (2014: 84, 132) göre bu yolların ilki, küçük köylülerin geçimlerini piyasalar aracılığıyla sağlamak zorunda kalarak üretim ve geçim ilişkilerinin metalaşmasıdır. İkincisi ise küçük meta üreticilerinin kendi içlerinde sınıfsal farklılaşmaya bağlı olarak mülksüzleşerek işçileşmesidir. Başka bir deyişle kapitalizmin tarımdaki sermaye birikiminin yeniden üretimini ve sürekliliğini sağlamasının yolu, piyasa dışı tarımsal üretim ve emek süreçlerinin kapitalist sermaye birikimi çevrimine dahil edilmesinden geçmektedir. Küçük köylülerin *mülksüzleş(tiril)mesi* ve *işçileş(tiril)mesi* bu süreç içinde gerçekleşir. Böylece topraktan koparılarak mülksüzleş(tiril)en köylüler sadece tarımda değil, kentlerde de potansiyel ucuz işgücü kaynağına eklenirler. Özellikle geçimlerini sağlayamayacak kadar az toprağı olan veya topraksız küçük köylülerin önemli bir kısmı³, kente göç etseler de tarım işçiliği yaparak kırla ilişkilerini sürdürürler.

Türkiye'de geç kapitalistleşmenin ve coğrafi bölgeler arasında refah dağılımı eşitsizliğinin sonuçlarından biri olarak ülkenin doğusundan batısına doğru azalan oranlarda olsa da küçük köylülük varlığını sürdürmektedir. Tarımsal kapitalizmin küçük köylülük üzerindeki etkileri de aynı nedenle coğrafi bölgeler arasında farklılıklar göstermektedir. Ülkenin kıyı bölgelerinde ve büyük kentlerin etrafında yoğunlaşan küçük köylüler daha kolay biçimde pazarla bütünleşmekte veya işçileşmektedir. Fakat pre-kapitalist üretim biçimlerinin hâlâ yaygın olduğu Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki az topraklı ve topraksız küçük köylüler için bu süreç oldukça farklılaşmaktadır. Dolayısıyla tarımdaki sermaye nüfuzu ve piyasa ile bütünleşme eşiklerinin farklılaşması, bu küçük köylülerin Özüğurlu'nun ifadesiyle (2011: 116) "sermaye kapını"na itilme ve buna yanıt üretme koşullarını belirlemektedir. Bu bağlamda bu küçük köylüler içine düştükleri "sermaye kapını"ndan kurtulmanın yollarını aramaktadır.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde, özellikle küçük toprağı dayalı hane üretiminin ve ortakçılık gibi geleneksel üretim ve emek ilişkilerinin çözülmesi

³ Erdost (1988: 155), köylüler arasındaki sınıfsal farklılaşma tezinden hareketle küçük köylüleri de kendi içlerinde "yarı-küçük köylü ve yoksul köylü" olarak sınıflandırmaktadır. Yarı-küçük köylü, kendine yetecek kadar toprağı olmayan kendi toprağını işlediği gibi hane içi emek güçlerini önemli bir oranda başkasına kiralarak geçimini sağlayan köylülerdir. Yoksul köylüler ise toprağı bulunmayan veya pek az toprağı olan, geçimini esas olarak başkalarının işlerinde çalışarak sağlayan köylülerdir. Bernstein da (2014: 132) tarımdaki meta ilişkileri karşısındaki konumları bakımından köylüleri "yoksul, orta ve zengin köylüler" olarak sınıflandırmaktadır. Yoksul köylüler, çiftçilik yapmak açısından toprağı erişimleri oldukça kısıtlı olan ve kendilerini yeniden üretebilmek için işgüçlerini satan köylülerdir. Orta köylüler, tarımsal üretimin yanı sıra tarım dışı işlerde de çalışan, tarımsal üretimleri için topraksız köylülerden (genellikle göçmen olan) ücretli işçi tutan köylülerdir. Kapitalist toprak mülkiyetine sahip olan büyük köylüler ise topraklarını kendilerinin işlemesi zorunlu olmayan, topraklarını ortakçı ya da kiracılar aracılığıyla işleten köylülerdir.

toprağa dayalı geçim olanaklarının giderek azalmasına neden olmaktadır. Bu durum, “mülksüzleş(tir)me süreçlerini” tetiklemektedir. Küçük toprağını kaybeden ve/veya ortakçılık sisteminin çözülmesiyle pre-kapitalist üretim ilişkilerinin bağlarından “kurtulan” tarımsal işgücü fazlası, alternatif geçim yöntemleri aramak zorunda kalmaktadır. Küçük köylüler için Bölge⁴ kentlerine ya da diğer bölgelerdeki büyük kentlere göç ederek çözüm aramak adeta zorunlu olmaktadır. Fakat kentlerin çeperlerine yığılan bu işgücünü soğuracak altyapıdan yoksun olması, topraktan kopan küçük köylüleri işçileş(tir)erek yeniden toprağa dönmek zorunda bırakmaktadır. Dolayısıyla bu çalışmanın cevap aradığı soru da bu noktada belirlemektedir: “*Kapitalist ilişkilerin kırsal alana nüfuzu ile topraktan koparak kent(li)leşen küçük köylülerin tarımda işçileşmesi arasında nasıl bir ilişki vardır?*” Bu soruya cevap ararken köylülüğün yapısal özellikleri bağlamında tarımsal kapitalizmle bütünleşme kapasiteleri oldukça zayıf olan küçük köylülerin toplumsal konumlarını Bernstein’ın (2014: 132) *köylüler arasındaki iş farklılaşma ve basit yeniden üretim sıkışması* tezi üzerinden açıklamaya çalıştık. Bu çerçevede Türkiye’de farklı coğrafi bölgelerde çeşitli biçimlerde deneyimlenen küçük köylülüğün tasfiyesinin nasıl deneyimlendiğini ve kırdan kente göç sürecinde topraktan kopan küçük köylüleri kentlerde tarım işçiliğine iten koşulları inceledik. Küçük köylülerin *mülksüzleş(tiril)me, kent(li)leşme ve işçileş(tiril)me* dalgalarının etkisi altında hayatta kalma stratejilerini ve bu bağlamda toprakla yeniden ilişkileneceklerini açıklayabilmek için ise Harvey’in (2004: 117) yeniden işçileştirme (*re-proleterisation*) ve köylüleri daha önce içinde buldukları koşullardan daha geri bir noktaya çekme (*de-proleterisation*) tezlerini kullandık. Bu teorik iddiaları, konu açısından somut örnek oluşturan Şanlıurfa örneği üzerinden inceledik. Güneydoğu Anadolu Bölgesi kentlerinin tarımda kapitalistleşme deneyimi ele alındığında Şanlıurfa’nın özgüllüğü ortaya çıkmaktadır. Bunun temeli, Şanlıurfa’daki pre-kapitalist üretim ve yeniden üretim ilişkilerinin niteliğine, keskin kutuplu toprak mülkiyeti ilişkilerine ve kentlin sahip olduğu tarımsal potansiyelin yeterince değerlendirilmemesine dayanmaktadır. Dolayısıyla Şanlıurfa’nın kırsal dönüşüm deneyimini bu çerçevede kavramak, kent ile mevsimlik tarım işçiliği arasındaki anlamlı ilişkiyi ortaya çıkarmaktadır. Özetlediğimiz bu çerçeveden hareketle araştırmada tarımsal kapitalizmin yaygınlaşmasıyla Şanlıurfa’daki küçük köylüleri, topraktan koparak kente yerleşmelerine rağmen potansiyel olarak mevsimlik tarım işçisi olmaya iten ekonomik ve toplumsal koşulları incelemeye çalıştık. Bu amaçla Şanlıurfa’da kent çeperinde yer alan ve (mevsimlik) tarım işçiliğinin yoğun olarak yapıldığı Hayati Harrani, Osmanlı ve Sırrın Mahallelerinde nitel veri toplama ve analiz teknikleri kullanarak saha araştırması gerçekleştirdik.

⁴ İfade kolaylığı açısından Güneydoğu Anadolu Bölgesi makalenin devamında Bölge olarak ifade edilecektir.

Küçük Köylülerin “Mülksüzleş(Tiril)Mesi ve İşçileş(Tiril)Mesi” Üzerine Teorik Bir Tartışma

Tarihsel kapitalizm, pre-kapitalist ya da daha genel anlamda “meta-dışı” alanlarla her karşılaşmasında onu çözen ve yeniden şekillendirerek bir yönüyle tasfiye eden bir yönüyle de kendisine eklemleyen gelişme dinamiklerine sahiptir. Bu bağlamda, tarımda kapitalizmin gelişimi ile küçük köylülerin mülksüzleş(tiril)mesi ve işçileş(tiril)mesi süreçleri tarihsel bir eğilimdir. Bu eğilime geniş bir perspektiften baktığımızda en önemli sorulardan biri “köylülüğün nasıl tasfiye edildiği ve kırsal emeğin ne şekillerde mülksüzleş(tiril)erek işgücü haline geldiği”ne ilişkindir. Bu soruya verilen cevap, Marksist literatürün tarım sorununu ele aldığı temel tezi oluşturur. Bu çerçevede köylülüğün tasfiyesine ilişkin süreçler iki temel başlık altında değerlendirilebilir: “İlkel birikim” kavramı ve “köylülüğün kendi içindeki sınıfsal farklılaşması”.

Marx’ın “kapitalist üretim biçiminin başlangıç noktası” olarak ifade ettiği *ilkel birikim* sürecinde köylüler üretim araçlarından kopararak değişmeyen sermayenin maddi öğelerine; köylülerin emek güçleri ise değişen sermayenin maddi öğelerine dönüştürülmektedir. İlkel birikimin ilk aşaması, pre-kapitalist üretim tarzlarının meta ekonomisi egemenliği altında çözülmesiyle veya dönüştürülmesiyle gerçekleşmektedir. Bu aşamada doğrudan üretici olan köylülerin büyük bir kısmı toprağa bağlı geleneksel mülkiyet, üretim ve emek ilişkilerinden kopmaktadır. İlkel birikimin ikinci aşamasında ise köylülerin zor ve şiddet kullanılarak mülksüzleştirildiği bir süreç izlenmektedir. Böylece topraktan kopararak kırsal alanlardan sökülen köylüler için tarımda ya da tarım dışı işlerde ücretli işçi olarak çalışma zorunluluğu ortaya çıkmaktadır (Bernstein, 2014: 45; Erdost, 1988: 104; Gürel, 2014: 306). Köylülerin üretim araçlarının mülkiyetinden kopararak topraklarından ve evlerinden kovulmaları ile gerçekleşen ilkel birikim, İngiltere’de 15. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak 18. yüzyılın sonlarına kadar uzanan tarihsel evreyi kapsamaktadır. Bu aşama, kapitalist üretim biçiminin tarımda egemen olmaya başlamasının en temel göstergesidir. Bu çerçevede kapitalizm, tarımda pre-kapitalist üretim biçimlerini meta ekonomisi içinde çözerek kendi birimlerine dönüştürmektedir. İlkel birikimin bu aşamasında küçük köylüler ve topraksız köylüler büyük oranda kırdan koparak gündelikçi ve ücretli işçi durumuna düşüp yaşamlarını emek güçlerini satarak sürdürebilmektedir (Erdost, 1988: 104; Çınar, 2014: 87).

Küçük ve topraksız köylülerin işçileşmeleri, rızaya dayanan bir süreç değildir. Topraklarından kopan ya da zorla koparılan köylüler ya kırlarda gelişen kapitalist tarımsal işletmelerde ya da kentlerde kurulan fabrikalarda işçi olarak çalışmak zorunda kalmışlardır⁵ (Bernstein, 2014; Gürel, 2014; Keyder ve Yenal, 2015;

⁵ Bernstein’a (2014: 43) göre İngiltere örneğinde gerçekleşen bu mülksüzleş(tir)me ve işçileş(tir)me sürecinin “klasik” örnek ya da “özel” bir durum olarak ele alınması bu

Köymen, 2008). Fakat toprak mülkiyetinden “özgürleşme” ve işçileşme süreçleri birçok ülkede İngiltere’deki gibi net bir biçimde gerçekleşmemiştir. Bu sürecin gelişimi ve yaygınlaşması, her ülkenin tarihsel ve güncel koşullarına göre çeşitlenmektedir. Küçük köylüler özelinde bu farklılığın iki temel biçimi vardır (Çınar, 2014; Keyder, 1988; Özuğurlu, 2011): İlki, ücretli işçi olarak çalışmasına rağmen tarımsal üretim araçlarının mülkiyetinden kopmayarak kendi arazisinde geçimlik üretime devam eden veya piyasa koşullarına eklenilen küçük köylülerden kaynaklanmaktadır. İkincisi ise pre-kapitalist üretim ilişkilerinin çözülmesine veya dönüşmesine rağmen hâlâ çeşitli bağımlılık ilişkileri içinde hareket eden ve “özgür ücretli işçi” olarak karar verme durumunda olmayan küçük köylülerin varlığına kadar uzanır. Bu iki biçim özellikle geç kapitalistleşen ülkelerde tarım kesiminin ana gövdesini oluşturmakta, tarımsal yapılarıdaki mülksüzleş(tir)me ve işçileş(tir)me eğilimlerinin temposunu belirlemektedir.

Harvey (2008: 117-118), sermaye birikim sürecinin kesintisizliğini ifade etmek için *mülksüzleştirme yoluyla birikim* kavramını kullanmaktadır. Mülksüzleştirme yoluyla birikim aracılığıyla köylülükten işçiliğe geçiş, kapitalist üretim ilişkilerinin genişlemesinin neden olduğu sancılı bir süreçtir. Harvey (2004; 2008), bu nedenle ilkel birikimin sürekliliğini belirtmek amacıyla *mülksüzleştirme yoluyla birikim* kavramını kullanır ve kapitalizmin bu yolla ilkel birikim araçları üzerinde yaygın bir biçimde işlediğini belirtir. Dolayısıyla mülksüzleştirme yoluyla birikim, kapitalist sermayenin küresel ölçekte kesintisiz bir biçimde yayılmasını ve yeniden üretimini sağlamanın gerekli bir önkoşuludur. Buradan hareketle kırsal alanda sermaye birikim sürecinin “toplumsal geçim ve üretim araçlarını sermayeye; dolaysız üreticileri de ücretli işçilere dönüştürmek” gibi çok önemli sonuçları olduğu söylenebilir (Çınar, 2014: 87, 96). Bu çerçevede tarımda toprak mülkiyetindeki kapitalist dönüşümün izini sürmek tarımsal üretim ilişkilerinin ve tarımsal emeğin kavranması için önemli bir dayanak oluşturmaktadır. Genel olarak özetlemeye çalıştığımız bu dönüşüm süreci şu iki temel sonucu doğurabilir:

- (1) Tarımın metalaşmasıyla toprağın üretken güç kapasitesinin artması,
- (2) Tarımda sermaye ilişkilerinin egemenliğiyle ücretli işçiliğin genelleşmesidir.

Tarımda sermayenin ihtiyaçları doğrultusunda dönüşümün en yaygın sonuçları, piyasa ile farklı düzeylerde bütünleşmekte olan küçük köylüler üzerinde görülür. Sermayenin tarımsal üretim üzerindeki tahakkümü arttıkça köylü hanelerinin basit yeniden üretimi zorunlu ve kapsamlı bir biçimde meta ilişkilerine bağımlı hale gelir. Bernstein’ın (2014: 129-130) *basit yeniden üretim cenderesi* olarak tanımladığı bu sürecin sonunda, geçimlik üretim metalaşır. Yani yeniden üretim, meta ilişkilerinin ve onun dayattığı disiplinin dışında gerçekleşemez hâle gelir. Brenner (2001: 172-173) ise küçük köylülerin basit yeniden üretim araçlarının

dönüşümlerin ilki olmasından kaynaklanmaktadır. Bernstein, buna ek olarak Prusya, Amerika ve Doğu Asya’daki kırsal dönüşüm yollarını ele alarak köylülerin mülksüzleş(tir)me ve işçileş(tir)me süreçlerinin farklı ülkelerde farklı yollarla ve farklı hızlarla gerçekleştiğini vurgulamaktadır.

metalaşmasını üretim ve geçim araçlarının mülkiyeti üzerinden değerlendirir. Geçim araçlarının mülkiyeti, gündelik basit yeniden üretim için gereken nesnelere satın alma ihtiyacı duymadan bu ihtiyaçları karşılayacak büyüklükte arazi ve bu araziye işleyecek aletlerin sahipliğidir. Dolaysız üretim yapan küçük köylülerin geçim araçlarından ayrılması onların üretim araçlarından ayrılmasını gerektirmezken, başkalarının üretim araçlarıyla dolaylı üretim yapan köylüler için daha sancılı biçimde gerçekleşir.

Köylüler arasındaki iç farklılaşmanın temel dinamikleri, üretken varlıkları biriktirebilme ve emek güçlerini sermaye olarak yeniden üretebilme kapasitelerine bağlıdır. Köylüler arasındaki iç farklılaşmayı arttıran bu dinamikler geçim araçlarının metalaşması yoluyla küçük köylülerin mülksüzleş(tiril)mesinin ve (yeniden) işçileş(tiril)mesinin yolunu açar. Köylüler arasındaki iç farklılaşma, köylülerin küresel kapitalizmin dayattığı koşullara uyum sağlama potansiyellerini de oldukça farklılaştırmaktadır. Örneğin, tarımda kapitalist sermayenin etkisiyle büyük toprak sahibi köylülerin önemli bir kısmı daha zenginleşirken, küçük köylülerin büyük oranda yoksullaşması söz konusudur. Burada vurgulanması gereken önemli bir nokta vardır: Köylülerin sınıfsal olarak farklılaşmaları oranında toprakla kurdukları ilişkinin, geçimlik ilişkiden kâr arayışına uzanan çizgide değişim göstermekte olduğudur (Bernstein, 2014: 133; Şengül, 2017: 67). Orta ve büyük işletme sahibi köylüler tarımda sermaye dinamikleriyle üretim yaparken, bu üretim ilişkileri içinde çeşitli emek dinamikleriyle bulunan küçük köylüler ise mülksüzleş(tir)me süreçleriyle ücretli işçilere dönüşerek kapitalist meta ekonomisine eklenirler. Bu durum da tarım ve tarım dışında çalışmaya hazır aktif ve yedek işgücü ordusunun oluşmasına neden olmaktadır.

Tarımda sermayenin birikimi ve yeniden üretimi için mülksüzleşmiş yoksul köylülerden aktif ve yedek işgücü ordusu yaratmanın iki yolu vardır: İlki, pre-kapitalist üretim ilişkilerinde toprağa bağlı olan köylüleri zorla ya da baskı uygulayarak bu sistemin dışına atmaktır. Harvey'e (2008: 121-122) göre köylülerin mülksüzleştirilerek işçileştirilmesi sürecinde pre-kapitalist toplumsal yapılar kapitalizme uygun düşmediği için yoğun bir şekilde baskı altına alınır. Bu bakımdan ilkel birikim, çatışma ve yer değiştirmenin yanı sıra pre-kapitalist toplumsal yapıların yok edilmesi, dönüştürülmesi ya da elekten geçirilmesini de gerektirir. İkinci yol ise bu köylü kitlelerini kapitalist üretim ilişkileri içinde yeniden işçileştirmek (*re-proleterisation*) veya bu kitlelerin çeşitli bağımlılık ilişkileri içinde kendi emek güçleri üzerinde kontrol sahibi olmaktan uzaklaşmalarından geçmektedir (*de-proleterisation*). Böylece küçük köylülerin emek gücü onların rızası dışında alınır, satılır ve kontrol edilir. Bu koşullar, topraksız ve mülksüzleş(tiril)en emekçilerin sermayenin egemenliği altına girmesine ve “özgür ücretli işçilik” kavramının da sorgulanmasına neden olmaktadır (Bernstein, 2014). Şunu da eklemek gerekir ki küçük köylüler için tarım işçisi olarak çalışmayı seçmek ya da seçmemek gibi bir özgürlüğün olduğunu söylemek güçtür. Üstelik küçük köylülerin işgücü piyasasında diğer işçilik biçimlerine göre daha az iş alternatiflerinin olması onların yaratılan sınırlılıklar

içinde seçecek başka yollarının olmadığı da göstergesidir. Bu doğrultuda sermayenin biçimsel olarak pre-kapitalist sayılabilecek ortakçılık, yarıcılık, yanaşmalık (sürekli tarım işçiliği) gibi üretim ve emek ilişkilerini dönüştürerek üretim maliyetlerini düşürme eğiliminde olduğu söylenebilir. Öyleyse köylülüğün dönüşümü ile mülksüzleş(tir)me ve (yeniden) işçileş(tir)me süreçlerinin birbirlerini dışlayan süreçler olmadığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Mülksüzleş(Tir)Me ve İşçileş(Tir)Me Dalgaları Bağlamında Türkiye’de Kırsal Dönüşüm

Eric Hobsbawm (1996), 1990’ların başında dünyada “köylülüğün ölümünü” ilan ederken Türkiye’yi, Avrupa ve Ortadoğu’daki köylülüğün son kalesi olarak tanımlamıştı. Küresel ölçekte köylülüğün ölümüne neden olan dönüşüm Türkiye’de henüz tamamlanmış bir süreç değildir. Geç kapitalistleşen bir ülke olarak Türkiye’de her ne kadar köylü üretim ve emek ilişkileri dönüşmekteyse de ayakta kalmak için direnmektedir aynı zamanda.

Türkiye tarımında sermaye birikimi süreçlerini geleneksel tarımsal üretim ve emek ilişkileri üzerindeki etkilerinden bağımsız ele almak zordur. Bu dönüşüm sürecinin aynı zamanda yeniden yapılanma süreci olduğunu da görmek gereklidir. Fakat Türkiye tarımında 19. yüzyılın başından günümüze kadar sürmekte olan metalaşma sürecinde beklenildiği gibi kırsal burjuvazi ve proletaryadan oluşan ikili sınıf yapısı ortaya çıkmamıştır. Bunun yerine kapitalist çiftçiliğin sınırlı bölgelerde kaldığı, küçük ve orta ölçekli üretim yapan köylü ailelerinin hane emeğine dayalı varlığını koruduğu ancak ücretli emek kullanımının yaygınlaştığı karmaşık bir yapı ortaya çıkmıştır (Şengül, 2017: 65; Yıldırım, 2015: 71). Dolayısıyla Türkiye tarımının giderek derinleşen kapitalizm deneyiminde ortaya çıkan bu karmaşık yapısında topraktan koparıma ve işçileş(tiril)me süreçlerinin coğrafi açıdan eşitsiz bir şekilde deneyimlendiği ve bu sürecin coğrafi bölgelerin kendilerine özgü ekonomik ve toplumsal iklimlerinde gerçekleştiği görülmektedir. Buradan hareketle küçük köylülerin geçmiş tecrübeleri, yeni yaşama ve çalışma koşullarının niteliği topraktan kopup mülksüzleş(tiril)meleri, işçileş(tiril)me ya da yeniden işçileş(tiril)me süreçlerini derinden etkilemektedir. Dolayısıyla küçük köylülüğün ücretli işçiliğe geçişi yeniden şekillendiren süreçleri değerlendirmek için dönüşüm ve değişim geçiren toprak mülkiyeti, üretim ve emek ilişkilerini incelemek gereklidir. Bunun için bu dinamikleri tetikleyen dönüm noktalarını “1923-1950, 1950-1980 dönemi” ve “1980 ve sonrası dönem” olarak ayırarak kısaca ele almakta fayda vardır.

Türkiye’de günümüze kadar özgünlüğünü koruyan tarımsal üretim ve yeniden üretim ilişkileri, Osmanlı İmparatorluğu döneminden devralınan tarımsal yapıların üzerinde şekillenmiştir. Bu yapıların başlıca özellikleri adaletsiz toprak dağılımı, pazar ile bütünleşme eğilimleri bakımından birbirlerinden farklı olan coğrafi bölgelerin varlığı ve büyük toprak sahiplerinin belirgin siyasi ağırlığıdır. Bir diğer belirgin özellik ise Türkiye’nin bir köylü ülkesi olması fakat köylülerin büyük

çoğunluğunun geçimlikten az toprağının olmasıdır. Coğrafi bölgeler arasında tarımsal gelişmişlik düzeyleri açısından farklılaşmanın artması, 19. yüzyılın ortalarından başlamıştır (Keyder, 1982; Keyder, 1988; Köymen, 2008). Fakat bu farklılık hem zaman hem de mekân içinde tekdüze bir biçimde gerçekleşmemiştir. Bu bağlamda kırsal dönüşüm sürecinin radikal sonuçlarını doğuran etkenlerin coğrafi bölgeler arasında farklılaşan toprak mülkiyeti, üretim ve emek ilişkilerine bağlı olarak gerçekleştiğini söylemek mümkündür.

1923-1950 döneminde geleneksel tarımsal yapılarda ve köy toplumsal yapısında ciddi bir değişiklik yaşanmadığı görülmektedir⁶. İmparatorluğun son döneminden devralınan tarımsal yapıların varlığı, 1940'ların sonunda başlayan devasa makineleşme ve ticarileşme hamlesine değin sürmüştür. Bu bakımdan Türkiye'de tarımsal yapıların kapitalistleşme eğilimlerinin hızı, II. Dünya Savaşı'nı izleyen yıllardan itibaren artmıştır. Bu tarihten itibaren köylü üretim ve emek ilişkileri bir yandan çözülme diğer yandan yeniden yapılanma süreçlerinden geçmiştir. Savaş sonrasında Marshall Planı çerçevesindeki kaynak aktarımlarının da etkili olduğu tarımda makineleşme, pazara açılma ve işçileş(tir)me süreçleri hızlanmıştır. Böylece tarımsal üretimde farklı toplumsal dinamiklerle çeşitlenen emek ilişkileri dönüşmüş ve geçimlik üretim metalaşmaya başlamıştır. Özellikle 1950'li yıllardan itibaren geleneksel üretim yapan köylülüğün çok daha geniş kesimleri büyük oranda meta ilişkilerine çekilmiştir. Buna paralel olarak kırsal alanlarda mülksüzleş(tir)me ve işçileş(tir)me süreçleri daha belirgin olmuştur (Gürel, 2014; Köymen, 2008; Yıldırım, 2017). Bu noktada tam da şu soruyu sormak gereklidir: “Türkiye tarımında yaşanan bu radikal dönüşümler, farklı coğrafi bölgelerdeki köylü sınıfları arasında mülksüzleş(tir)me ve işçileş(tir)me dalgalarını nasıl tetiklemiştir?”

1950-1980 yılları arasında kapitalistleşme dinamiklerine bağlı olarak mülksüzleş(tir)me ve işçileş(tir)me süreçlerinin iki farklı yüzü vardır: Birinci tipteki süreçte, Batı Anadolu'daki bağımsız ve aşgari geçimlik üretim yapan küçük köylülüğün, mülksüzleştirme saldırılarına karşı ciddi biçimde varlığını koruduğu görülmektedir. Bu bölgede köylülüğün dönüşümü, büyük toprak mülkiyeti ile küçük toprak mülkiyetinin yan yana bulunduğu, karmaşık türden bir kapitalist gelişme dinamiğiyle gerçekleşmektedir. Diğer taraftan tarihsel olarak büyük toprak mülkiyetinin oldukça yaygın olduğu, küçük köylülüğün az topraklı ve topraksız köylülüğe dayandığı Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde mülksüzleş(tir)me ve işçileş(tir)me dinamiklerinin görece “sorunsuz” biçimde ilerleyebildiği görülmektedir (Gürel, 2014; Keyder ve Yenal, 2015). Dolayısıyla Türkiye'de tarımsal kapitalizmin aldığı yollar, ülke genelinde farklı aşamalardan geçerek

⁶ 1940'ların sonuna kadar tarımda geleneksel üretim ve emek ilişkileriyle toprağa bağlı olan kırsal emeğin varlığı nedeniyle özellikle Çukurova'da ücretli işçi emeğine yönelik bir talep krizi yaratmıştır. Bu krizin temel nedeni tarım alanında geçimini sadece işgücünü satarak sürdüren ve tümüyle “mülksüz” tarım işçiliği yapan köylülerin sınırlı oluşudur. Tarımda emek arzına yönelik yaşanan bu kriz “amele buhranı” olarak da adlandırılmaktadır (Toprak, 1997: 7).

köylülerin istençleri dışındaki ekonomik ve toplumsal yapıların özelliklerine ve sermaye karşısındaki dirençlerine bağlı olarak farklılaşmaktadır.

Türkiye’de kapitalist ilişkilerin kırsal alana artan nüfuzuyla küçük köylülüğün üretim ve yeniden üretim faaliyetleri içindeki yapısal özellikleri de dönüşmeye başlamıştır. Bu yapısal dönüşümünün ana doğrultusu iç farklılaşma, çözülme ve tasfiye yönünde ilerlemesine bağlıdır (Özuguşlu, 2011: 10). 1940’ların sonundan 1950’lerin ortalarına kadar geleneksel üretim yapan köylülüğün daha geniş kesimleri adım adım meta ilişkileri içine çekilirken, kırsal alanlarda mülksüzleş(tir)me ve işçileş(tir)me süreçleri daha belirgin bir hâle gelmiştir. Ortakçılık ve kiracılık gibi başkalarının toprağında çalışma pratikleri, tarımda metalaşma sürecinde hızlı bir çözülme evresine girmiştir (Yıldırım, 2015: 155). Bu yapısal dönüşüm, farklı ekonomik ve toplumsal dinamiklere sahip coğrafi bölgelerin özgül koşulları içinde yaşanmıştır. Örneğin, küçük köylülüğün geçimlik ilişkilerini yürüttüğü özellikle Karadeniz’in sahil şeridinde, Akdeniz ve Ege kıyılarında mülksüzleş(tir)me ve işçileş(tir)me dinamikleri diğer bölgelere göre daha sınırlı olmuştur. Bunun temel nedeni, bu coğrafi bölgelerin diğer bölgelere göre daha erken bir dönemde pazarla bütünleşmeleri ve bu bölgelerdeki köylülerin küçük meta üreticilerine dönüşmelerinden kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda bu bölgelerde piyasaya uyum sağlama, tarımsal üretimin çeşitlendirilmesi ve tarım dışı gelir kaynaklarına yönelme konularında ciddi dönüşümler yaşanmıştır (Keyder ve Yenal, 2015: 53-54). Küçük meta üreticiliğinin yaygın olduğu Akdeniz, Ege ve Karadeniz Bölgelerinde köylülerin mülksüzleş(tiril)me ve işçileş(tiril)me tempolarının düşük olduğu, büyük toprak mülkiyetinin yaygınlaşmadığı ve köylü sınıfları arasında toprak mülkiyetine dayalı keskin kutuplaşmaların yaşanmadığı söylenebilir. Buna karşın özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde pre-kapitalist ve kapitalist ilişkilerin iç içe geçtiği geleneksel köylülük koşullarının⁷ çözülmesi radikal olarak büyük ölçüde topraktan kopuşla sonuçlanmıştır.

1960’lı yıllardan itibaren kır topraklarının eşitsiz dağılımında ve topraksız köylülüğün toplam çiftçi aileleri içindeki payında büyük artışlar meydana gelmiştir. Bu artış, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde büyük tarımsal işletmelerin ortakçılara, yarıcılara ve kiracılara ihtiyaçlarının kalmamasına dayanmaktadır (Tütengil, 1979; Kıray, 1998; Çınar, 2014; Yıldırım, 2015). Bu durum kendi emek

⁷ Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde büyük toprak mülkiyetinin varlığını ve topraksız köylü oranının artışını tetikleyen temel nedenler Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana devletin Bölge’deki toplumsal dengeyi bozmak istemeyişi ve merkezin yerel güçlerle kurduğu ittifaklardır. Bu bakımdan Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde toprak ağalığı sistemine dayalı büyük toprak sahipliği varlığını korumuştur (Keyder’den akt. Yıldırım, 2017: 873). Geleneksel olan ağa-ortakçı ilişkisindeki taraflar arasında bağımlılık ilişkisi söz konusudur. Kendi toprağını doğrudan işletmeyen büyük toprak sahibi ağa, tarımsal üretim için bu toprakları ya topraksız köylülere kiralar ya da bu köylülerden ortakçı tutar. Topraksız köylüler, yaptıkları bu üretimin karşılığını ağadan çoğu zaman aynı olarak alırlar (Beşikçi, 1992; Akşit, 1967).

ilişkileriyle doğrudan toprağa bağlı olarak geçimlerini sağlayan bu küçük köylülerin bir kez daha mülksüzleşmesine neden olmuştur. Buna bağlı olarak az topraklı veya topraksız yoksul köylüler ile onların ücretli emeğine ihtiyaç duyan orta ve büyük köylü işletmeleri arasında bağımlılık ilişkileri artmıştır. Dolayısıyla büyük toprak sahipleri ile küçük köylüler arasındaki çelişki bu bölgelerde daha yaygındır. *Basit yeniden üretim cenderesi* içinde Akdeniz, Ege ve Karadeniz Bölgelerindeki küçük köylüler, meta üreticisi olarak piyasa ile bütünleşirken; bu süreç Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu köylüleri için büyük oranda işçileşmeyle sonuçlanmıştır.

Türkiye’de köylüler arasındaki iç farklılaşmanın derinleşmesiyle mülksüzleş(tir)erek işçileş(tir)me/yeniden işçileş(tir)menin yaygınlaşması, tarımsal alanlardaki toprak mülkiyetinin büyük ya da küçük ölçekli olmasına, bu mülkiyetin tarımsal kapitalizmin etkileriyle parçalanma düzeyine ve toprağa bağlı geleneksel tasarruf biçimlerine bağlıdır (Önal, 2017; Çınar, 2014; Keyder, 1988). Bu bakımdan Türkiye gibi geç kapitalistleşen ülkelerde tarımın ana gövdesini oluşturan kendi toprağında hane emeğiyle üretim yapan işletmelerin sürekliliği, tarımsal yapı içinde mülksüzleş(tir)me ve işçileş(tir)me eğilimlerinin yaygınlaşmasını belirleyen önemli bir etkidir (Yıldırım, 2017: 866).

Toprağa bağlı üretim ve emek ilişkilerinden koparak mülksüzleş(tiril)en küçük köylüler için işçileş(tiril)me süreci oldukça sancılı bir biçimde gerçekleşmektedir (Çelik, 2017; Çınar, 2014). İşçileş(tiril)en ya da işçi olmaya hazır köylü kitlelerinin emek arzını, sahip oldukları toprakların kendi geçimlerine yetip yetmemesi de etkilemektedir. Kendi toprağında üretimini sürdüren köylü haneleri aynı zamanda kırsal ya da kentsel alanlardaki ücretli iş olanaklarını da değerlendirmeye zorlanmaktadır. Bu köylü haneleri mevsimlik işçilik yaparak elde ettikleri birikimleriyle küçük köylü işletmesini ayakta tutmaya çalışmaktadır (Köymen, 1999; Şengül, 2017; Yıldırım, 2017). Keyder ve Yenal’ın (2015: 96-97) aktardığına göre günümüzde özellikle Akdeniz, Ege ve Karadeniz Bölgelerindeki küçük köylülerin mevsimlik istihdam stratejileri çeşitlenmektedir. Bu bölgelerde yaygın olan küçük meta üreticileri “gelir tabanlarını” çeşitlendirmek ve ekonomik zorluklarla baş edebilmek için kendi topraklarındaki tarımsal faaliyetlerin yanı sıra ücretli (tarımsal veya tarım dışı) işlerde de çalışmak zorunda kalmaktadır. Öte yandan topraktan koparak ve kendi başlarına çiftçilik yapamayacak durumda olan Doğu ve Güneydoğu Anadolu köylülerinin önemli bir bölümü ise geçimlerini küçük meta üreticisi ve kapitalist çiftçiler tarafından mevsimlik tarım işçisi olarak istihdam edilerek sağlamaktadır.

Köylüler arasında iç farklılaşma bağlamında mülksüzleş(tir)me ve işçileş(tir)me dinamiklerini tetikleyen bir diğer olgu da tarımsal işletmelerin göreceli büyüklükleri bakımından farklılaşmasıdır. Türkiye kır toplumsal yapısında kendileri için geçimlik üretim yapan köylerdeki mülkiyet ilişkileri genel olarak iki türdür: İlki, toprak doğrudan doğruya ağanıdır. Üretici köylüler ya ortakçıldır ya da ağaya çeşitli bağımlılık ilişkileriyle bağlı olarak yaşamlarını sürdüren topraksız köylülerdir. İkincisinde ise küçük toprak mülkiyeti vardır (Akçay, 1999: 118; Akşit, 1967: 60). Bu bağlamda Toprak (1997) ve

Sencer'e (1999) referansla Türkiye köylerinde iki farklı mülkiyet yapısı üzerinden tarımsal üretimde kullanılan iki türlü işçilik olduğu görülmektedir:

(1) *Tarım Kesiminde Sürekli İşçilik*: Tarım kesiminde sürekli işçilik biçimleri ortakçılık, kiracılık ve *azap* denilen işçilik türleri üzerinden kurulmuştur. Ortakçılık, kendilerinin veya ailelerinin hiç arazisi olmadığı köylülerin yer aldığı bir sistemdir. Ortakçılıkta tarımsal üretim için gerekli araç-gereçler arazi sahiplerince karşılanmakta ve tarımsal ürün mülk sahipleriyle belirli oranlarda bölüşülmektedir. Bu bakımdan ortakçılıkta bağımlı çalışma ilişkileri fazladır. Kiracılık, mülk sahibi tarafından belirli bir sürede ve bedel karşılığında toprağı işletme ve kullanma hakkının başkasına devredilmesine dayanmaktadır. Azaplar (azablar) ise arazi sahiplerinin evinde yatan ve ortakçılar tarafından istihdam edilen, harmandan harmana bir yıllık süre boyunca tutulan ancak çoğunluğunun yıllarca aynı topraklarda kaldığı bir işçilik türüdür.

(2) *Tarım Kesiminde Mevsimlik (Geçici) İşçilik*: Yaşadıkları yöre içinde ya da yöre dışında çoğunlukla aile efradıyla çalışan, önemli bir kısmı geçici olan amele, yevmiyeci, ırgat veya gündelikçi olarak adlandırılan işçilik türüdür. Mevsimlik tarım işçilerinin büyük kısmı, yöre dışına çalışmaya giderek belirli süre çalışılan yerlerde kalan ve hasat zamanı sonrası da tekrar memleketlerine dönen işçilerden oluşur.

Akşit'e (1967: 131) göre pre-kapitalist ve kapitalistleşen yapıların iç içe geçtiği koşullarda ücretli işçiler dışında kalan ortakçılık, yarıcılık, marabalık veya kiracılık gibi toprak tasarruf biçimleri, Doğu Anadolu ve özellikle Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde yaygındır. Fakat bu coğrafi bölgelerde geleneksel emek biçimleriyle üretimlerini sürdüren büyük toprak mülkiyetine sahip işletmeler, kapitalizmin sağladığı iktisadi ve ticari olanaklarla işletmelerini büyütürken bu emek ilişkilerine olan bağımlılıklarını azaltmaktadır. Böylece tarımda sürekli ve toprağı bağı olarak çalışan köylü kitlelerine olan talep azalmakta; onun yerine mevsimlik işçilere olan talep hızlı bir şekilde artmaktadır. Bu dönüşüm ortakçıların, yarıcılarının ya da kiracıların toprağı kullanım haklarından kopmalarına neden olmaktadır. Buna bağı olarak da küçük köylüler ile büyük toprak sahibi ağa arasındaki geleneksel bağımlılık ilişkilerinde çözülme hızlanmaktadır.

Keyder ve Yenal da (2015: 144, 167) yukarıda özetlenen süreci *zorla mülksüzleşmeye dayalı kısmi proleterleşme yolu* olarak adlandırmaktadır. Bu yolla kapitalizmin tarımda metalaştırma/yeniden metalaştırma döngüsü, potansiyel taşıyan bütün köylüler için işçileş(tir)me ya da yeniden işçileş(tir)me dalgaları üzerinden devam etmektedir. Bu süreçte ortakçılık gibi kurumların tarımsal üretim ilişkilerinde çözülme sürecine girmesiyle açığı çıkan emek biçimleri yerlerini tarımda ve tarım dışı alanlarda ücretli işler arayan topraksız köylülere bırakmıştır⁸.

⁸ 1960'lı yılların ortasından itibaren Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerindeki küçük köylüler ile büyük toprak sahipleri arasındaki ilişkiler farklı boyutlara evrilmiştir. Bu dönemden itibaren "eski" ortakçı köylülerin topraktan zorla atıldığı örneklerle rastlanılmıştır. Buna karşı çıkan köylülerin dövüldüğü, evlerinin kurşunlandığı ve yıkıldığı

Dolayısıyla sınırlı artık ürünlü, ortakçılık ve toprak ağalığına dayalı olan düzeni yerini gündelikli emekçiler ve köyde oturmayan büyük toprak sahipliğine bırakmıştır (Çınar, 2014a; Kıray, 1999; Yıldırım, 2015; Yıldırım, 2017).

1980 ve sonrasında coğrafi bölgeler arasındaki tarımsal yapı farklılıkları temelinde topraktan kopma ve işçileş(tir)me süreçlerini tetikleyen bir diğer olgu kırdan kente göçtür. Tarımdaki metalaşma baskısıyla köylerdeki geçim olanaklarına alternatif arayan ya da bu olanakları çeşitlendirmek isteyen küçük ve orta meta üreticileri kırdan kente göçün en önemli aktörleri olmuştur. Fakat kırdan kente göç süreci küçük meta üreticileri ile topraksız köylüler için farklı yollardan ilerlemiştir. Bu farklılık köylülerin köyde topraklarının kalıp kalmadığına, köyde yaşayan yakınlarından maddi destek alıp almadıklarına ve kentteki yaşama uyum gösterilmemesi halinde köyün geri dönülebilecek bir yer olup olmadığına bağlıdır (Keyder ve Yenal, 2015: 138). Dolayısıyla kente göçen küçük meta üreticileri kırla olan bağlantılarını tamamen koparmazken, geçimlik toprağı olmayan köylülerin kırla olan ilişkileri geri dönüşü olmayacak şekilde kopmuştur.

1980'li yıllardan günümüze değin geçen süreçte tarımsal üretimde ücretli emek kullanımının arttığı görülmektedir. Bu aşamada Akdeniz, Ege ve Karadeniz Bölgelerindeki küçük meta üreticileri, varlıklarını nispeten korumaktadır. Fakat küçük meta üreticileri için tarımsal üretimden elde edilen gelirlerin azalması söz konusudur. Bunun temel nedeni ücretsiz hane emeğinin kentlere göçü ya da tarım dışı işlerde çalışmalarıdır. Küçük meta üreticileri, tarımsal üretimlerini sürdürmek ve ortaya çıkan bu işgücü açığı kapatmak için ücretli emek girdisi kullanmaya başlamıştır. Bu aşamada topraktan koparak köylülüğün en alt basamağına itilen ve tarımda emek güçlerini satmaktan başka bir alternatifleri kalmayan Güneydoğulu köylüler, küçük, orta ve büyük meta üreticileri için ucuz emek gücü rezervini oluşturmaktadır.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde tarımsal artığın üretimini ve bölüşümünü geleneksel anlaşmalar ile düzenleyen ortakçılık, yarıcılık, kiracılık vb. gibi emek ilişkilerinin çözülmesiyle küçük köylülerin kentlere göçü hızlanmıştır. Toprakla bağları kopan bu küçük köylüler için alternatif geçim yolları arayışı, ya büyük kentlere göç ederek ya da yaşadıkları yörede tarımsal emek piyasasına eklemekten geçmektedir. Dolayısıyla Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde az topraklı ve topraksız küçük köylüler kırdan kente göçü diğer bölgelerdeki köylülerden daha farklı bir biçimde deneyimlemiştir. Bunun en büyük nedeni, 1960'lara kadar ortaklığın dönüşüm sürecine girmesine rağmen tarımsal alanlarda geçerli bir geçinme yöntemi olmayı sürdürmesidir. Bu koşullar, ortakçıları bir süre daha toprağa bağlı tutabilmesidir (Çınar ve Lordoğlu, 2011: 4). Fakat

görülmüştür. Fakat küçük köylülerin direnci ne topraktaki mülkiyet ilişkilerini değiştirmiş ne de ortaklığın giderek azalmasını önleyebilmiştir (Akçay, 1999: 126, 128). Dolayısıyla bu köylüleri kırdan göçe zorlayan nedenlerin arasına köylerde yaşadıkları bu güvensizliği de eklemek gereklidir.

özellikle 1970’li yılların başından 1980’li yıllara kadar Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde ortakçılık gibi tarımsal yapıların ayakta kalma imkânları oldukça azalmış, hatta kırdaki hanelerin sosyo-ekonomik açıdan hayatta kalması giderek imkânsız hale gelmiştir. Öte yandan özellikle Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde 1980’li yıllardan başlayan ve 1990’larda yoğunlaşan güvenlikçi siyaset de köylülerin göç hareketlerini tetiklemiştir. Zorunlu göçün etkisiyle kentlere yığılan Güneydoğu köylüleri, kelimenin tam anlamıyla hazırlıksız göç etmek zorunda kalmışlardır. Önceki göçmenlerin aksine kent ile herhangi bir ilişki ağına sahip olmayan bu köylüler, kırdan kopma niteliğinde göç süreci yaşamıştır (Işık ve Pınarcıoğlu, 2002; Keyder ve Yenal, 2015; Yıldırım, 2010). Görülen odur ki diğer bölgelerde deneyimlenen tarımsal yapıların dönüşüm süreci ve kırdan kopuş deneyimi, Güneydoğu Anadolu Bölgesi’ndeki kadar radikal olmamıştır.

Güneydoğu küçük köylülerinin, diğer coğrafi bölgelerden kentlere göç eden küçük köylülerin yanında daha az şansları ve alternatifleri olmuştur. Bu nedenle kırdan kente göç edebilmek için gerekli sermaye birikimini sağlayamayan bu köylülerin kentsel işgücü piyasalarına uyumları ve kentlerdeki yaşamları daha da güçleşmiştir. Kentlerin bu emek fazlasının işsizlik sorununa çözüm bulacak altyapıdan yoksun olması, bu “yeni kent yoksullarının” kırdaki işsizlik sorunlarını kentlere taşıyarak sürdürmelerine neden olmuştur. Bu süreklilik ilişkisinin en temel nedeni göç edilen kentlerin, bu yeni kent yoksullarını kentsel emek piyasasında absorbe etme ve onları bu piyasaya bütünleştirme kapasitesinin düşük olmasıdır. Dolayısıyla bu toplumsal kesimin önünde tarım ve tarım dışı alanlardaki mevsimlik işleri seçmek adeta zorunluluk olmuştur. Bu zorunluluk halleri de ucuz, kuralsız, güvencesiz koşullarda çalışmaya hazır emeğin yoğunluğunu giderek arttırmıştır. Başka bir ifadeyle Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu köylülerinin (yeniden) işçileşme örüntüleri derinleşmektedir (Yıldırım, 2015: 52-53; Eren, 2017: 813). Özellikle Güneydoğu köylüleri için geçimlik üretimin metalaşmasının tetiklediği kırdan kente göç süreci ile tarımda veya tarım dışında ücretli işçilik aynı dönemlerde deneyimlenmiş, böylece kent yoksulluğu büyük bir artış göstererek nitelik değiştirmiştir (Çelik, 2017: 794; Uyar-Mura, 2017: 841).

Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu’da küçük köylülerden oluşan yeni kent yoksullarının kentlerde tutunmak için geliştirdikleri stratejilerin başında mevsimlik olarak tarımda ve tarım dışı alanlarda çalışmak yer almaktadır. Özellikle Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde kırsal alanlarda köylülüğün en alt basamağında yer alan bu az topraklı ve topraksız köylüler, kentsel mekâna yığılarak ucuz emek gücü rezervini oluşturmaktadır. Mevsimlik ücretli işçilik dışında tarımsal üretimle olan bağları zayıflayan ve kentsel işgücü piyasasına eklemelenemeyen bu yeni kent yoksulları üzerinden ortaya çıkan enformel ekonomi de büyümektedir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde tarım işçiliği, sadece kırsal nüfus için bir geçim kaynağı olmaktan çıkarak kent yoksulları için de ailenin çalışacak durumda olan tüm fertlerinin dahil olduğu temel bir geçim kapısına dönüşmüştür. Dolayısıyla Güneydoğu Anadolu Bölgesi’ndeki küçük köylüler için kent(li)leşme deneyimleri de

kendi özgül koşulları içinde sürmektedir. Çizilen bu çerçeve, Türkiye tarımında geleneksel üretim ve emek ilişkilerinin neredeyse tamamının sermaye koşullarının tahakkümü altına girdiğini göstermektedir. Bu aşamada küçük köylülüğün ayakta kalmaya çalıştığı son cephelerden biri de kapanmaktadır.

Saha Araştırması Hakkında

Saha araştırması, Şanlıurfa kent çeperinde konumlanmış ve mevsimlik tarım işçilerinin yoğun olarak yaşadığı üç mahallede gerçekleştirilmiştir: Hayati Harrani, Osmanlı ve Sırrın Mahalleleri. Bu mahallelerin seçilmesinde en önemli etmen yoğun olarak kentin kırsalından göçle gelen az topraklı ve topraksız köylüleri barındırmalarıdır.

Saha araştırması kapsamında 57 kişi ile (42'si yarı yapılandırılmış ve 15'i derinlemesine görüşme teknikleriyle) görüşme yapılmıştır. Bu çerçevede Hayati Harrani Mahallesi'nden 21, Osmanlı Mahallesi'nden 18 ve Sırrın Mahallesi'nden ise 18 kişi ile görüşme yapılmıştır. Saha araştırmasının ilk aşamasında her üç mahalleye ilişkin ön bilgiler mahalle muhtarları ile mahallelerde uzun süre ikamet etmiş kişilerin deneyimlerinden toplanmıştır. Saha araştırmasının bir sonraki aşamasında nitel araştırma örnekleme tekniklerinden olan *kartopu örnekleme tekniği* ile hareket edilmiştir. Bu yolla her bir mahallede *anahtar kişi* olarak muhtar ile yeniden görüşülmüş, ardından muhtarın referansı ile diğer kaynak kişilere ulaşılmıştır. Bu kişilerin birincil ilişki ağları üzerinden bir sonraki kişiye aracılık etmesiyle de diğer kişilere erişilmiştir. Görüşmeler, Hayati Harrani Mahallesi ve Osmanlı Mahallesi'nde yapılan saha araştırması 2018 yılının Nisan ve Mayıs aylarında; Sırrın Mahallesi'nde ise 2017 yılının Ekim, 2018 yılının Nisan aylarında yapılmıştır. Bu zaman aralığı mevsimlik tarım işçiliği hareketliliğinin hem yöre dışında hem de içinde yoğun olarak yapıldığı dönemlerdir. Her üç mahallede yapılan görüşmelerin süresi, bir saat ile iki saat arasında değişiklik göstermiştir. Yarı yapılandırılmış görüşmeler ağırlıklı olarak mahallelerdeki sokaklar, kapı önleri ve parklar gibi kamusal veya yarı kamusal alanlarda; derinlemesine yapılan görüşmeler ise kaynak kişilerin hanelerinde gerçekleştirilmiştir.

Saha araştırmasının ilk ayağı, merkez ilçe olan Eyyübiye'ye bağlı ve kentin güneydoğu çeperinde konumlanan Hayati Harrani ve Osmanlı Mahallelerinde⁹ gerçekleştirilmiştir. Bu mahalleler, 1980'li yılların sonlarından itibaren topraktan

⁹ Saha araştırmasının yapıldığı Eyyübiye, Şanlıurfa'da nüfus artış hızının ve hane halkı büyüklüğünün en yüksek olduğu ilçedir (Eyyübiye Belediyesi, 2014; Karacadağ Kalkınma Ajansı, 2012). Bu durum hem yüksek doğum oranlarına hem de kırdan kente göçe işaret etmektedir. Karacadağ Kalkınma Ajansı'nın (2012) yaptığı bir çalışmada kentteki merkez ilçelerde yer alan mahalleler içinde sosyal donatı olanakları ve kamusal hizmetlere erişim bakımından Eyyübiye ilçesine bağlı bütün mahallelerin güçlük çektikleri fakat özellikle Hayati Harrani ve Osmanlı Mahallelerinin diğer mahallelere göre daha dezavantajlı konumda olduğu belirtilmektedir.

kopan yoksul köylülerin yerleştiği gecekondular alanlarıdır. Mahalle sakinlerini, kentin aynı ilçesinden (özellikle Akçakale, Harran ve Siverek) ya da aynı köyünden gelerek yerleşenler oluşturmaktadır. Kırdaki gündelik toplumsal ilişkilerin kente taşındığının gözlemlendiği bu mahallelerde gündelik yaşam, birincil ilişki ağlarına dayalı geleneksel ekonomik ve toplumsal bağlarla örülmüştür. Bu birincil ilişki ağları aynı etnik kökene ya da aynı aşirete mensup olma, akrabalık, hemşehrilik ilişkileri ile aynı köyden olma gibi olgularla gelişmektedir.

Hayati Harrani ve Osmanlı Mahallelerine kentin kırsalından göçen ve kırsalda ağırlıklı olarak ortakçılık yaparak geçimlerini sağlayan mahalle sakinlerinin kentsel işgücü piyasasına eklenemedikleri görülmektedir. Bunun yerine, yöre dışı ve yöre içi tarım işçiliği yoluyla yeniden tarımsal faaliyet alanlarına dönüş söz konusudur. Bu anlamlı ilişkiyi saha çalışmasında ele alabilmek için ilk aşamada kente göç eden birinci ve ikinci kuşak göçmenlerle görüşülmüştür. İkinci aşamada ise mahalle sakinleri ve özellikle yöre dışından tarım işçisi talebinde bulunan işverenler arasında bağlantı kurarak aracı olan elçiler/çavuşlar ile görüşülmüştür. Böylece topraktan kopuş öncesi ve sonrasında değişen toplumsal örgütlenme süreçleri analiz edilmeye çalışılmıştır.

Saha çalışmasının yapıldığı bir diğer mahalle, kentin kuzeydoğu çeperinde konumlanan Sırrın Mahallesi'dir. Sırrın Mahallesi, 1960'lı yıllardan önce köy statüsündedir. Kente göç sürecinin öncesinde geleneksel emek ilişkileriyle geçimlerini sürdüren ve çoğunluğu topraksız olan Sırrın Mahallesi sakinlerinin günümüzde de yoksullukla mücadele etme araçlarının başında ücretli tarım işçiliği gelmektedir. Bu Mahalledeki tarım işçiliği deseninde yöre dışında ve yöre içinde tarım işçiliğinin yanı sıra Mahalledeki atölyelerde, boş aralarda ya da kapı önlerinde yapılan isot üretimindeki işçilik önemli yer tutmaktadır. Sırrın Mahallesi'ndeki yoksul ailelerin tarımda işçilik seçeneklerinin saha çalışmasının yapıldığı diğer iki mahalleye göre oldukça çeşitli olduğu söylenebilir. Bu çeşitliliği analiz edebilmek için saha çalışmasında bulgular iki aşamada elde edilmiştir: İlk aşamada yöre dışında ve yöre içinde tarım işçiliği yapan Mahalle sakinleriyle görüşmeler yapılmıştır. İkinci aşamada da Mahallenin yarı kamusal ve kamusal alanlarında ağırlıklı olarak kadınlardan oluşan tarım işçileriyle görüşülmüştür.

Bulgular ve Tartışma: Şanlıurfa'da Küçük Köylülerin Kentte Ayakta Kalma Stratejileri

Şanlıurfa, pre-kapitalist ilişki formlarının (aşiret ilişkileri, toprak ağalığı gibi) ve dolayısıyla toprak mülkiyetinde eşitsizliğin derin olduğu, buna bağlı olarak da ortakçılık, kiracılık ve yarıcılık gibi toprak kullanma biçimlerinin yaygın olduğu Güneydoğu Anadolu kentlerinden biridir. Türkiye'de kapitalizmin kırsal alana nüfuzu bu özgül koşullar içinde daha da etkili olmaktadır. Bu bağlamda Şanlıurfa'da egemen tarımsal üretim ilişkileri çözülmekte, tarımsal işgücünde kullanılan emek ilişkileri değişerek ve yeniden yapılanmaktadır. Şanlıurfa örneğini çarpıcı kılan ise

mülksüzleş(tiril)erek kırdan koparılan ve kentlere göç eden köylülerin kentlerde işçileş(tiril)erek yeniden tarıma dönmesidir.

Şanlıurfa tarımsal yapısının iki temel niteliği vardır: İlki, tarımsal üretimin büyük ölçüde doğal koşullara bağlı olmasıdır. Her ne kadar Şanlıurfa tarım alanları tarımsal üretim için uygun olsa da yarı-kurak, kurak iklim koşulları toprağın verimini ve tarımsal ürün çeşitliliğini azaltmaktadır. Kentin tarımsal potansiyelini tarımsal sulama olanaklarının yeterince gelişmemesi de etkilemektedir (Benek, 2006). Fakat coğrafi koşullara ek olarak Şanlıurfa'daki tarımsal yapıların en belirgin sorunu, toprak mülkiyeti ilişkilerindeki radikal eşitsizliktir. Şanlıurfa tarımsal kapitalizmi, varlığını diğer bölgelere göre daha güçlü bir biçimde koruyan ve Osmanlı mirasının parçası olan geleneksel (pre-kapitalist) toplumsal yapı ve mülkiyet ilişkileri üzerinden deneyimlemektedir. Bu doğrultuda kentte köylülük içi sınıfsal yapı, büyük toprak sahibi ağalar ile ağaya çeşitli bağımlılık ilişkileriyle bağlı olan ortakçılık, yarıcılık vb. yapan az topraklı ve topraksız köylülere dayanmaktadır. Bu nedenle, tarımda sermaye birikiminin gelişimiyle yaygınlaşan mülksüzleş(tir)me ve işçileş(tir)me dinamikleri uzun bir sürece yayılarak daha radikal ve köklü sonuçlar doğurmaktadır.

Farklı tarihlerde Güneydoğu Anadolu kentleri arasında tarımsal mülkiyet ve emek ilişkilerinin araştırıldığı çalışmalar (Beşikçi, 1992; CHP, 1999; DSO, 1999; Çelebican, 1970), Topraksız köylü aileleri oranının büyüklüğü bakımından Şanlıurfa'nın ilk sırada yer aldığını göstermektedir. Şanlıurfa, tarımsal kapitalizmin yayılma sürecinde toprak kutuplaşmasının ya da temerküzünün¹⁰ yoğun olarak yaşandığı (Beşikçi, 1992: 247-248), köylülerin topraktan atılması olgusunun ve mülkiyetsiz köylülüğün yaygın olduğu bir kenttir. 1981 yılı Köy Envanter Etütleri'ne göre Şanlıurfa'da topraksız köylülerin bulunduğu köylerde %89 oranında ortakçılık ve kiracılık yapılmaktadır (Akçay, 1999; Beşikçi, 1992; Çelebican, 1970; Çelebican, 1972; DSO, 1999; Çınar, 2014). Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki diğer kentlere göre Şanlıurfa'da küçük köylüler arasında ortakçılığın daha yaygın olması şu nedenlere dayandırılabilir (Akçay, 1999; DSO, 1999):

(1) Şanlıurfa'daki tüm köylerin ovada olması ve ovadaki toprakların büyük toprak sahiplerine ait olmasından dolayı küçük köylülerin ortakçılık ilişkisine girmeleri adeta zorunlu olmaktadır.

(2) Büyük toprak sahibi ağalar ile küçük köylüler arasında kurulan ortakçılık ilişkisinin sadece ekonomik temelde belirlenmemektedir. Ortakçılık, aynı zamanda geleneksel kültürel değerler üzerinden yeniden üretilen pre-kapitalist toplumsal ilişki biçimlerinin (aşiret ilişkileri gibi) içinde gerçekleşmektedir.

Geleneksel bağımlılık ilişkilerinin az topraklı ve topraksız köylüler aleyhine

¹⁰ Toprak kutuplaşması ya da toprak temerküzü, toprağın az sayıda kişinin mülkiyetinde toplanmasıdır. Bu kutuplaşmanın temel yöntemleri devlet arazilerinde toprak açma, başkalarının topraklarına ekonomi dışı baskılarla ya da tefecilerden alınan borçların ödenmemesi karşısında toprağa el koymak şeklinde gerçekleşir (Çınar, 2014).

çözülerek yeniden yapılanması, bu köylü kitlelerinin işsizliklerinin kronik bir sorun olmasına neden olmaktadır. Tarımsal kapitalizmle yüzlerce yıldır mülk edindikleri toprak, üretim bilgisi ve süregiden emek etkinlikleri ellerinden alınan küçük köylülerin başkalarının toprağında ücretli mevsimlik tarım işçisi olarak çalışmaktan başka alternatifleri kalmamaktadır. Kent çeperine yığılan fakat kentsel işgücü piyasasına eklemelenemeyen bu köylü kitlelerinin temel geçim kaynaklarının başında enformel sektörler ve mevsimlik tarım işçiliği gelmektedir. Bu tablo Şanlıurfa'nın ekonomik ve toplumsal dinamikleri çerçevesinde ülkenin mevsimlik tarım işçiliği havuzunu nasıl doldurduğunu bir kez daha göstermektedir.

Kentin ekonomik altyapısının topraktan kopan işsizler ordusuna çalışma imkânı yaratacak kadar gelişmemesi, bu kentten büyük kentlere göç sürecinin diğer coğrafi bölgelerdeki kentlerle kıyasla daha geç bir dönemde başlaması gibi nedenler ortakçuları ya amele ya da gezici ve geçici tarım işlerinde çalışmaya itmektedir. Bu nedenlerle ortaklıktan kopan küçük köylülerin önemli bir kısmı yaşadıkları kentleri tamamen terk etmek yerine kent çeperine yığılmaktadır. Başka bir söyleyişle, kent çeperine yığılan bu işgücü fazlası özellikle ücretli tarım işçiliği gibi tarımsal üretimin dışına çıkamayacakları işleri tercih etmek zorunda kalmaktadır (Yıldırım, 2010). Böylece kent çeperinde oluşan gecekondu mahallelerinde sürekli yerleşmeye dayalı “ne köylü ne de kentli” yeni bir kuşak ortaya çıkmaktadır. Kentsel işgücü piyasasına ağırlıklı olarak niteliksiz işgücü sunmalarından dolayı bu kuşağın önünde hem sermaye gerektirmeyen hem de işe girişte kurumsal engellerin olmadığı enformel sektörlerde çalışmaktan başka alternatif yoktur. Bu nitelikleriyle Şanlıurfa, kendi kırsalından gelerek kent çeperindeki gecekondu mahallelerine yerleşen az topraklı ve topraksız küçük köylüler nezdinde tarım işçiliği için adeta bir toplanma yeri olmaktadır.

Şanlıurfa'da 1950'li yıllardan itibaren tarımda makineleşme ve diğer gelişmelerle sermaye birikimi artmaktadır. Görel olarak çözülsün de halen varlığını koruyan pre-kapitalist üretim ilişkileri ve kültürel yapı tarımda kapitalist sermaye birikimini desteklemektedir. Tarımda kapitalistleşme, egemen toprak mülkiyeti yapısında önemli değişiklikler yaratmazken, toprağa dayalı geleneksel emek ilişkilerinin sermaye dinamikleri karşısında ayakta kalmasını engellemektedir. Böylece büyük toprak sahipleri ile az topraklı ve topraksız köylüler arasındaki kutuplaşma giderek derinleşmektedir (Beşikçi, 1992; Çınar, 2014). Bu yapıların temel denklemi olan “ağa-köylü” ilişkisi, “patron-işçi” ilişkisine dönüşmüştür. Fakat sınıfsal olarak köylülüğün kapitalizmle eşitsiz bütünleşmesinde köylülüğün bünyesinden doğrudan “işçi” çıkmadığını da özellikle belirtmek gereklidir (Beşikçi, 1992: 268). Dolayısıyla tarım işçilerini, kapitalizmin doğrudan ortaya çıkardığı işçiler (özgür emek) olarak değil, ucuz emek kaynağı olarak geleneksel bağımlılık ilişkilerinden koparılmış az topraklı ve topraksız köylüler olarak ele almak gerekmektedir (*re-proleterisation*).

Hayati Harrani, Osmanlı ve Sırrın Mahallelerinde kentin kırsalından gelen küçük köylülerin ağırlıklı olarak topraksız oluşları da yukarıdaki denklemi

vurgulamaktadır. Toprak ağası ile ağanın tarlalarında ortakçılık, kiracılık ya da ücretli işçilik yapan küçük köylüler arasında bağımlılık ilişkisinin çözülmesi topraktan koparak mülksüzleşme ve (yeniden) işçileşme arasındaki ilişki saha araştırmasına kaynaklık eden kişilerin ifadelerinde de gözlenmektedir. Örneğin, Osmanlı Mahallesi'nde doğum yeri Akçakale olan üçüncü kuşak göçmenlerden olan Mahalle sakininin ifadesi ise köylerde çözülerek yeniden şekillenen toplumsal yapıyı; Hayati Harrani Mahallesi'nde doğum yeri Harran olan birinci kuşak göçmenlerden bir diğer Mahalle sakininin ifadesi ise kırsal dönüşüm öncesinde köylerdeki toplumsal yapıyı şu şekilde özetlemektedir:

Merkeze bağlı köylerden çıktık dışarı. Önce Hatay'da on beş yıl kaldık. Sonra anladık ki insanın kendi memleketi gibisi yok, geri döndük. 1994'ten beri buradayız. Köydeyken hayvancılık yapardık ağaya. Tarlamız yoktu. Evimiz yoktu, topraktan yapma bir yerde kalıyorduk diye köyü bıraktık (Kadın, yaşını bilmiyor, Osmanlı Mahallesi).

Köydeyken ağaların tarlalarına işe gidiyorduk. Ne tarlamız ne de hayvanımız vardı (Kadın, 47 yaşında, Hayati Harrani Mahallesi).

Tarimsal kapitalizm, köylülüğü kendi içinde yoğun bir sınıfsal farklılaşma süreçlerinden geçirmektedir. Bunun sonucunda toplumsal olarak iç farklılaşması artan köylülerin, kapitalist sermaye ile emek ilişkilerine farklı düzeylerde eklemeli olduğu bir toplumsal yapı oluşmaktadır. Hayati Harrani ve Osmanlı Mahallelerinde yaşayan kaynak kişilerin ifadesinden de okunacağı üzere tarımda sermaye koşullarının hâkim olması hem topraksız köylüleri hem de az topraklı köylüleri de etkilemektedir. Bu koşullar köylü kitleleri piyasa ilişkilerine karşı koyamayarak kentlere göç etmek ve tarım işçiliği yapmak gibi çeşitli stratejiler üretmeye itmektedir:

Köyde tarlamız yoktur. Hayvanımız yoktur. Oralarda çalışmadık da mecbur buraya (*kente*) geldik. (Kadın, 24 yaşında, Hayati Harrani Mahallesi).

Aslen Siverekliyiz. Çok küçük bir tarlamız var. Viranşehir tarafında. Tarlamız çok küçük bir de susuz olduğu için ortakçıya verdik. Orada çok su istemeyen ürünler ekiyoruz ama pek bir şey kazanamıyoruz. Gücümüz yok ki tarlaya su getirelim. Köyde iş olmadığı için mecburen buraya göçtük. Başka çaremiz yoktu (Kadın, 38 yaşında, Osmanlı Mahallesi).

Hayati Harrani, Osmanlı ve Sırrın Mahallelerinin özgüllüğü, kırdan kente göç edip kentsel işgücü piyasasına eklemelenemeyen mahalle sakinlerinin kente tutunma yollarının tarım işçiliğinden geçmesinden kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda Hayati Harrani, Osmanlı ve Sırrın mahalle sakinlerinin kentin kırsalından mülksüzleş(tirilerek) gelen, asgari geçimlerine yetmeyecek kadar az topraklı ve topraksız yoksul köylülerden oluştuğu görülmektedir. Bu çerçevede Hayati Harrani Mahallesi muhtarı, mahallenin ekonomik ve toplumsal yapısını şu ifadelerle özetlemektedir:

Burası varoş mahallesi. Tarlası, takımı olmayan kesim, zamanında ağaların zulmüne uğramışlar. Ne yapınlar şehre göç etmekten başka. Cıvardaki tüm ilçelerden, köylerden gelenlerin hepsi burada toplanmış. Eskiden ağalara marabalık yapanlar şimdi kendi kendilerinin “ağası” olmuşlar. Marabalık, artık işçiliğe dönüştüğü için burada kimse geçmiş yaşamlarındaki hallerini pek konuşmazlar (Erkek, yaşını belirtmedi, Hayati Harrani Mahallesi).

Hayati Harrani ve Osmanlı Mahallelerinde tarım işçiliği yapan geniş yapılı aileler yılın dokuz ayını yöre dışı ve yöre içinde çalışarak geçirmektedir. Genellikle yılın nisan ve mayıs aylarında başlayan yöre dışına tarım işçiliği hareketliliği eylül ve ekim aylarında kente dönüşle son bulmaktadır. Bu aylarda da kimi aileler yöre içindeki tarımsal alanlara tekrar bir mekânsal hareketlilik başlatarak mevsimlik tarım işçiliğini aralık ve ocak aylarına kadar sürdürmektedir. Her iki Mahallede de mevsimsel olarak yöre dışında ya da yöre içinde tarım işçiliği yapan ailelerin oranı oldukça yüksektir. Buna bağlı olarak Hayati Harrani ve Osmanlı Mahallelerinin sürekli yerleşmeye dayalı nüfusları dönemsel olarak değişmektedir. Dönemin Hayati Harrani Mahallesi muhtarı olan ve zamanında tarım elçiliği yaptığını belirten mahalle sakini, mevsimlik tarım işçilerinin yarattığı nüfus ve işgücü hareketliliğini şu şekilde ifade etmektedir:

Mahallede nisan ayının on beşinden, mayıs ayının on beşine kadar kimse kalmaz. O zamanlar mahalledeki evlerin yarısından fazlası boş olur. Herkes evlerini boş bırakıp bir yerlere çalışmaya gider. Mahallede Suriyeliler dışında kimse kalmayacak (Erkek, yaşını belirtmedi, Hayati Harrani Mahallesi).

Hayati Harrani, Osmanlı ve Sırrın mahalle sakinlerinin kentsel yoksullukla mücadele etme aracı olarak tarım işçiliğine yönelmeleri, emek güçleri üzerindeki kontrollerini azaltmaktadır (*de-proleterisation*). Bu ilişkiel dönüşümde Harvey’in de (2004: 122) belirttiği gibi tarımsal kapitalizmin mülksüzleş(tir)erek yeniden işçileş(tir)me döngüsünde pre-kapitalist toplumsal ilişkilerden kimi izler kalır. Saha çalışmasına konu olan mahallelerde de mekânsal, toplumsal ve ekonomik ilişkilerin örgütlenmesinde kırsal alanda egemen olan dinamiklerin benzerliğini koruyarak sürdürüldüğü görülmektedir. Köylülüğün yapısal dönüşümünde “ağa-ortakçı” ilişkisi “patron-işçi” denklemine dönüşse de kırsal toplumsal yapının geleneksel toplumsal örgütlenmesi olan birincil ilişki ağları (özellikle ataerkil aşiret ve akrabalık ilişkileri) ortadan kalmak yerine kente göç edenler tarafından yeniden üretilmektedir. Köylerinde ekonomik faaliyetlerinin tamamı “toprak sahibi”ne bağlı olan ve gereksinimleri çoğu zaman -aynı olarak- “ağa” tarafından karşılanan küçük köylüler, kentte bu ilişki ağlarını farklı biçimlerde yeniden üretmek hane ekonomilerini ve toplumsal yaşamlarını ayakta tutmaya çalışmaktadır. Saha çalışmasına kaynaklık eden kişilerin ifadelerinden yola çıkarak köyden kente taşınan ve birincil ilişki ağlarına dayanan bağımlılık ilişkileri, işveren ile işçi arasında aracılık

yaparak işçilerden “bağlantı parası” alan tarım elçiliği üzerinden örgütlenmektedir. Bu konumlarıyla tarım elçileri, tarım işçiliği yapan mahalle sakinleri arasındaki hiyerarşik yapının en üst basamağında yer almaktadır.

Ağa (*işveren*) bana haber veriyor. Şu kadar işçi lazım diye. Ücretini söylüyor bu kadar bu kadar diye. Gidiyorum aile reisleriyle konuşuyorum. Onlar da ailelerini ayarlıyorlar. Öyle gidiyoruz işe. Mesela ben bu ay on aileyi pancara götüreceğim (Erkek, 47 yaşında, Hayati Harrani Mahallesi, elçi). Mesela millet ağayı¹¹ bilmez elçi bilir. Sonuçta elçiye güvenip gidiyor oralara. Elçi başta gider iş ayarlar. İşveren itimat ederse der ki “git, bana işçi bul”. O şekilde işverenler elçi ile sözleşme yapar. İşveren sözleşmede “benim 1000 dönüm tarlam var. Ücret olarak şu kadar para vereceğim.” der. Ben elçilik yaptığım zaman her zaman sözleşme kurdum ki işçilerin parası takılmasın. Sonra mahallede işçi toparlıyoruz. Elçilerin ahlakı iyiyse aile reisleriyle görüşüyoruz. Sonra işverenden bir miktar bağlantı parası alıyoruz. Burada işçilere dağıtıyoruz ki ihtiyaçlarını gidersinler mağdur olmasınlar (Erkek, yaşını belirtmedi, Hayati Harrani Mahallesi).

Mahalle olmadan önce köy olan Sırrın, Harran Ovası’ndaki diğer köylerden farklı özelliklere sahiptir. Bu farklılık köyde ağalık kurumunun olmaması ve tarımsal alanların ağırlıklı olarak köy içi emek kullanılarak işlenmesine dayalıdır. Fakat tarımda kapitalist üretim ilişkilerinin geçimlik ilişkilerini bozmasıyla buradaki köylüler için de ücretli tarım işçiliği alternatifi ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla tarımda geleneksel üretim ve emek ilişkilerinin çözülme sürecinde köylerinde kalıp ücretli tarım işçiliği yapan az topraklı ve topraksız küçük köylüleri de yadsımamak gereklidir. Kentte isot¹² üretiminin çeşitli aşamalarının yoğun olarak yapıldığı Sırrın Mahallesi’nde mevsimlik tarım işçiliği iki farklı şekilde gerçekleşmektedir: İlki yıl içinde nisan ayından eylül-ekim aylarına kadar yöre dışına yapılan tarım işçiliği, ikincisi ise mahalle sınırları içerisinde eylül-kasım aylarına arasında yapılan tarım işçiliğidir. Mahallenin iç kısımlarına doğru uzanan sokaklara kadar genişleyen gecekondü bölgesinde yılın isot hasat zamanı büyük hareketlilik yaşanmaktadır. Mahallede mevsimlik tarım işçiliği emeği kentteki isot fabrikalarına ve mahallede bulunan hane içi küçük isot üretim atölyelerine isotun elle temizlenme, kurutma ve öğütme aşamalarında kullanılmaktadır. Diğer taraftan kent merkezinde oturan orta ve üst gelir grupları sebze hallerinden yaş isot getirip mahallede “baş faallik”¹³

¹¹ Hayati Harrani, Osmanlı ve Sırrın Mahallelerinde yapılan saha çalışması boyunca kaynak kişilerin hem geçmişte içinde yer aldıkları geleneksel üretim ve emek ilişkilerini hem de kentten yöre dışında ya da yöre içinde yer aldıkları tarımsal üretim ve emek ilişkilerinde işverenlerini “ağa” olarak tanımladıkları gözlemlenmiştir.

¹³ İso, Şanlıurfa ve yöresinde biber hasadının başlamasıyla biberin temizlenmesi, güneşte kurutulması ve öğütülmesi süreçleri sonucunda elde edilen kurutulmuş toz bibere verilen addır.

¹⁴ Sırrın Mahallesi’nde yapılan görüşmelerde ise yöre dışı mevsimlik tarım işçileri ile işverenler arasında aracılık yapan kişilere elçi ve çavuş; mahalle içinde isot üretim

yapan kişiler aracılığıyla tarım işçilerine temizletmektedir. Mahalle civarında bulunan boş arsalarda ve kapı önlerinde isot üretiminin emek yoğun aşamalarında tarım işçiliği yapan kadınların sayısı oldukça fazladır. Dolayısıyla Sırrın Mahallesi sakinlerinin, isot üretiminin herhangi bir aşamasında tarım işçisi olarak çalışması mahallenin gündelik olağan akışkanlığı içerisinde gerçekleşmektedir. Öyle ki mahalle yakınlarındaki tarlalara evleri yakın olan tarım işçileri bu tarlalara yürüyerek ulaşımını sağlamaktadır.

Her üç mahallede de saha çalışmasına kaynaklık eden kişilerin ifadelerinden yola çıkarak yılın belirli zamanlarında yöre dışında mevsimlik tarım işçiliği yapan ailelerin mahallelerine döndüklerinde yöre içinde de mevsimlik olarak çalışmaya devam ettikleri görülmektedir. Hayati Harrani ve Osmanlı Mahallerindeki bu emek hareketliliğinin yolu pamuk hasadı için Bozova ve Harran ilçelerinden geçerken, Sırrın Mahallesi'nde mahalle yakınındaki tarlalardaki isot üretiminde yer almaktan geçmektedir. Her üç mahallede de yaygın olan bu mekik emek hareketlerinin temel nedeni, mahalle sakinleri için ek bir gelir kaynağı yaratma zorunluluğundan kaynaklanmaktadır.

Dışarıdan gelince bir hafta evde kalıyoruz. Sonra burada bir çavuş (*elçi*) var, o bize ayarlıyor işi. Onunla Bozova'ya, Harran'a pamuğa gidiyoruz (Kadın, 18 yaşında, Osmanlı Mahallesi).

Tarım işçiliğinden erken dönersek burada yapacağım tek iş biber işinde çalışmak. Baş faal komşumuzun kocası. Tanıdık diye çalışıyorum. Yoksa burada başka işte çalışmama asla izin vermezler (Kadın, 28 yaşında, Sırrın Mahallesi).

Urfa'ya döndüğümüzde (*eylül-ekim aylarında*) bir hafta falan ancak evimizde kalıyoruz. Sonra yine işe gidiyoruz (*Harran'da pamuk toplama işine*). Tanıdıklarımızın (*önceden tarlalarında çalıştıkları kişiler*) tarlasında çalışıyoruz. Yine oraya da çadırlarımızı götürüyoruz. Bir buçuk aya yakın da orada kalıyoruz. Bir buçuk ayın sonunda ancak eve (*mahalleye*) gelebiliyoruz. Ta ki nisan ayında yeniden işe gidene kadar evimizde kalıyoruz. (Erkek, 47 yaşında, Hayati Harrani Mahallesi).

(*Yöre dışı*) Tarım işçiliğinden erken dönersek burada yapacağım tek iş, biber işinde çalışmak... (Kadın, 25 yaşında, Sırrın Mahallesi).

Kentsel işgücü piyasasının nitelsiz işgücünü oluşturan “eski köylü, yeni kentliler”, enformel sektöre yönelmektedir. Enformel sektörün işe ilk girişte hem sermaye gerektirmeyen hem de çalışma ilişkilerinin kurulmasında kurumsal engeller içermeyen yapısı bu göçmenler için önemli çalışma fırsatları yaratır (Kaygalak, 2009: 21). Fakat kentteki enformel işlerin yıl boyunca sürdürülememesi ve geniş yapıllı ailelerin geçimlerine yetecek kadar gelir sağlayamaması gibi nedenler bu mahalle

faaliyetlerinde yer alan işçiler ile işverenler arasında aracılık yapan kişilere ise “baş faal” denildiği gözlemlenmiştir.

sakinlerinin önlerinde mevsimlik tarım işçiliği dışında başka seçenek bırakmamaktadır. Bu bakımdan Hayati Harrani ve Osmanlı Mahallelerinde eski kır, yeni kentli yoksullarının kente tutunma ve yoksullukla mücadele stratejilerinin başında yaz aylarında ailece tarımda ücretli işçiliği, kış aylarında ise tarım işçiliğine alternatif olarak inşaat işçiliği, seyyar satıcılık, hamallık, kâğıt ve hurda toplayıcılığı gibi geçim yolları gelmektedir. Sırrın Mahallesi'nde de tarım işçiliğinin yapılmadığı dönemlerde ailenin erkek üyeleri enformel iş alanlarında çalışırken, kadınlar ise sadece tarımsal üretimin yoğunlaştığı dönemlerde mevsimlik olarak tarım işçiliği yapmaktadır.

... Maddi durumumuz pek iyi değil. Ne yapalım. Yazın tarlada çalışıyoruz, tarım işçiliğinde. Kışın olduğu zamanlarda beş oğlum çöplerde hurdaya çıkıyor. Hurda işi, şans işi. Bazen hurda oluyor bazen de olmuyor. Öyle geçiyor kış. Kış biterse yazın yine hepimiz tarım işçiliği yapmaya hazırlanırız. Çocuklarımla belli bir mesleği olsaydı dışarı (*tarım işçiliği için yöre dışına*) çıkmazdık. Belli bir işi olsa çocuklarımla niye çıkalım ki? (Kadın, 46 yaşında, Osmanlı Mahallesi).

20 sene boyunca her sene tarlada çalıştım. Şimdi isotta çalışıyorum. Ezandan (*sabah ezanı*) akşama kadar isot temizliyoruz çadırlarda. İşveren önümüze iş indirince mecbur yapıyoruz (Kadın, 50 yaşında, Sırrın Mahallesi).

Kışın başka işte çalışmıyorum. Yazın çalıştıklarımızı, kışın harcıyoruz. İşe (*tarım işçiliğine*) gitmeden önce aldığımız borçları ödüyorum. Zaten pek bir şey kalmıyor ki elde (Erkek, 45 yaşında, Hayati Harrani).

Altı çocuğum var. Biri evlendi. Son iki sene dışarı (*yöre dışına*) gittim üst üste. Seraya bir de pamuğa. Çocuklar dayanamadı. Bir daha da gitmedik. Şimdi oğlanlarım fırında çalışıyor. Bir de ben isota geliyorum. Bir torba isotla ev mi geçindirilir? Mahallede bu iş olmasa ne yaparız? (Kadın, 40 yaşında, Sırrın Mahallesi).

Mahallemizin % 60'ı tarım işçisi. Burada kalıp işe gitmeyenler ya amelelik ya da hamallık yapıyor. Bazen gelip soruyorlar. Mahallenin en büyük sorunu nedir diye? Mahallenin en büyük sorunu işsizlik. İşte sorun budur. Mevsimlik işçiler çantada kekkik ya. Bizleri kimse dinlemiyor. Kimse çoluğuyla çocuğuyla 1000 km yol gidip bilmedikleri yerlerde çalışmak istemez. Ama gidenler buna mecbur sonuçta (Erkek, yaşını belirtmedi, Hayati Harrani Mahallesi).

Şanlıurfa'da, ülke tarımsal üretiminde tarım işçisi olmaya aday kitlelerin oldukça fazla olmasında Güneydoğu Anadolu Projesi'nin yarattığı etkileri de atlamamak gereklidir. GAP'ın temel senaryosuyla "Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin tarımsal üretim potansiyelini artacağı, bölgenin toprak ve su sorunlarının iyileşeceği, yöre insanının farklı sektörlerde istihdam olanakları yaratarak yerinde tutulacağı" öngörülmüştür (DPT, 1990). Fakat öngörülen bu tarım politikaları, "GAP'ın başkenti Şanlıurfa'da tarımsal üretim ve emek

ilişkilerinde beklenen dönüşümü yaratmamaktadır. GAP, kentte oldukça yüksek oranlarda seyreden çarpık toprak mülkiyeti ile tarım işçiliği arasındaki diyalektik ilişkiyi görmezden gelmektedir. Dolayısıyla GAP, kentte tarım işçisi olmaya hazır kitlelerin artışına neden olan topraksızlık ve işsizlik gibi yapısal sorunlara çözüm üretmekten oldukça uzaktır. Bu durum Hayati Harrani, Osmanlı ve Sırrın Mahallerinde yaşayan kaynak kişilerin ifadelerine de yansımaktadır:

Buradaki tarlaların yevmiyesi çok az. Buradaki tarlalarda küçükleri (*küçük çocukları*) çalıştırmazlar. En iyisi dışarı (*yöre dışına*) gitmek, daha avantajlı çünkü. Burada işimizi bitirsek paramızı verirler mi, vermezler mi belli olmaz. Hem burada çapadır, taş kaldırmadır aynı (*ücret olarak*). Ama orada daha bazı şeyler daha rahat. İş bitince ağa hemen paramızı öder (Erkek, 45 yaşında, Hayati Harrani Mahallesi).

Burada iş olsa, yevmiye iyi olsa niye gidelim. Çoluk çocuk okullarını niye bıraksın da gitsin, kim ister böyle olsun? Yani kolay değil. Burada iş imkânı olsa kimse ta oralara gitmek istemez (Kadın, 37 yaşında, Hayati Harrani Mahallesi).

Kent çeperinde konumlanmış Hayati Harrani, Osmanlı ve Sırrın Mahalleleri sermayenin tarıma nüfuzu sürecinde topraktan kopan az topraklı ve topraksız köylülerin yerleşmeleriyle oluşmuştur. Her üç mahalle de kentin çeperinde kendilerine özgü toplumsal ve mekânsal dinamiklerle örgütlenmiştir. Bu mahallelerin sakinlerinin en temel geçim kaynağı mevsimlik tarım işçiliğidir. Görülen odur ki, Şanlıurfa'da kırsal dönüşüm süreci geleneksel üretim ve emek ilişkilerini geri dönülemez bir şekilde değiştirmektedir. Buna bağlı olarak hızlanan göç süreci, kır ve kent arasındaki dengenin bozulmasına neden olmaktadır. Böylelikle tarımsal kapitalizm, geleneksel üretim ve yeniden üretim ilişkilerinden mülksüzleş(tiril)erek kopardığı ve bu nedenle kentlere yığılan köylülerin işçileş(tiril)me mekanizmalarını işletme yolunu bulmaktadır.

Sonuç

Tarımsal kapitalizmin üretim ve yeniden üretim ilişkilerini metalaştırması, doğrudan ve dolaylı olarak tarımsal üretim yapan ve kendilerini işgüçleri üzerinden (yeniden) üreten küçük köylülerin geçimlik ilişkilerinin bozulmasına neden olmaktadır. Tarımsal kapitalizmin ilkel birikimin sürekliliğini sağlama eğilimi, tarımsal yapılarda *mülksüzleş(tiril)leşme (yeniden) ve işçileş(tiril)me eğilimlerini* tetiklemektedir. Bu süreçte pre-kapitalist üretim ve emek ilişkileri, kapitalist bağımlılık ilişkilerinin içinde birlikte yoğrulmuş ve yeniden üretilmektedir. Topraktan koparılan küçük köylüler, pre-kapitalist bağımlılık ilişkilerinin ve kapitalist ilişkilerin birlikte işlediği ağlar içinde (yeniden) işçileş(tiril)erek kapitalist üretim ve emek ilişkilerine dahil edilmektedir. Dolayısıyla tarımsal kapitalizm, sermaye birikiminin sürekliliğini sağlamak için bağımlı işgücünü yaratarak (yeniden) istihdam etmektedir. Bu bağlamda pre-

kapitalist üretim ve emek bağlarından koparılan az topraklı ve topraksız köylüler, küçük meta üreticilerinin ve sermaye ağırlıklı üretim yapan büyük toprak sahiplerinin işgücü talebini karşılamak için önemli bir emek arzı oluşturmaktadır.

Türkiye’de tarımda kapitalistleşme ve köylülüğün tasfiyesi, coğrafi bölgelerin özgül ekonomik ve toplumsal koşulları içinde deneyimlenmektedir. Araştırma boyunca da tarımda sermaye birikiminin coğrafi olarak eşitsiz yayılmasının bir sonucu olarak süren kırsal kapitalist dönüşümün, coğrafi bölgelerde farklı biçimlerde deneyimlendiği vurgulanmıştır. Bu bakımdan pre-kapitalist ve kapitalist tarımsal yapıların iç içe geçtiği ve köy içi toplumsal yapının oldukça eşitsiz olduğu Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nin, ülkedeki mevsimlik tarım işçiliği havuzunu doldurduğu tesadüfi değildir. Bölge kentleri içinde küçük köylülerin tarımda kapitalistleşme sürecini radikal bir biçimde deneyimlediği kentlerden biri Şanlıurfa’dır. Az topraklı ve topraksız köylülerin büyük bir oranı, dolaylı tarımsal üretimi sağlayan ortakçılık gibi sürekli tarım işçiliğine dayanan ilişkilerin çözülmesine ayak uyduramayarak geçim kaynağı arayışlarını kente yöneltmişlerdir.

Kentin kırdan akan bu işgücünü soğuracak ekonomik altyapıdan yoksun olması, köylülerin de kentsel işgücü piyasasına niteliksiz işgücü sunmaları “eski kır, yeni kent yoksullarını” kentte de tarım işçiliğine yöneltmektedir. Bu bakımdan kent merkezi, adeta tarım işçiliğine hazır kitlelerin yığıldığı esnek yapılı bir işgücü pazarı niteliğindedir. Bu çalışmada, “*kapitalist ilişkilerin kırsal alana nüfuzu ile topraktan koparak kent(li)leşen küçük köylülerin tarımda işçileşmesi arasında nasıl bir ilişki vardır?*” sorusunun cevabı da, Şanlıurfa kent merkezindeki Hayati Harrani, Osmanlı ve Sırrın Mahallelerinde tarım işçiliği yapan küçük köylüler üzerine yapılan saha araştırmasından elde edilen bulgular üzerinden aranmıştır. Her üç mahallenin sakinleri, toprakla ilişkilerini düzenleyen mülkiyet ve geleneksel ilişki ağlarının tarımda kapitalistleşme süreci içinde çözülmesinin sonucu olarak topraktan kopup kente akmışlardır.

Tarımsal kapitalizmin kırdan kentlere göç ederek geçim arayışına giren küçük köylüler üzerinde yarattığı *mülksüzleş(tir)me* ve *(yeniden) işçileş(tirme)* döngüsü, saha araştırmasının dayandığı Hayati Harrani Mahallesi, Osmanlı Mahallesi ve Sırrın Mahallesi’ndeki “mecburlar ordusunun” yaşam pratiklerinde sürmektedir. Bu bakımdan küçük köylüler için kırdaki başlayan *mülksüzleştirme, işçileş(tir)me* ve *(yeniden) işçileştirme süreçlerinin* kentsel mekânda daha belirgin ve daha yaygın bir şekilde sürmektedir. Kırdaki yoksulluklarına kentsel mekânda çare aramak için göç eden bu köylülerin yığıldığı bu çeper mahallelerdeki en temel geçim kaynağı yine tarım işçiliğidir. Bu “eski kır, yeni kent yoksulları”nın kentsel mekânda da tarım işçiliğine yönelmeleri, kapitalist emek ilişkilerinin yanı sıra çeşitli pre-kapitalist örüntüler taşıyan bağımlılık ilişkileri içinde de gerçekleşmektedir. Dolayısıyla ortakçılık ve mevsimlik tarım işçiliğini ortak paydada buluşturan, onların “sermaye kapanı” karşısındaki toplumsal konumlarıdır.

KAYNAKÇA

- AKÇAY, Adnan, (1999), “Toprak Ağalığından Kapitalist İşletmeciliğe Türkiye Tarımında Büyük Topraklı İşletmeler”, O. Baydar (der.), **75. Yılda Köyden Şehirlere**, İstanbul: Tarih Vakfı, ss. 115-131.
- AKŞİT, Bahattin, (1967), **Türkiye’de Azgelişmiş Kapitalizm ve Köylere Girişi**, Ankara: ODTÜ Öğrenci Birliği Yayınları.
- BENEK, Sedat, (2006), “Şanlıurfa İlinin Tarımsal Yapısı, Sorunları ve Çözüm Önerileri”, **Coğrafi Bilimler Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 1, ss. 67-91.
- BERNSTEIN, Henry, (2014), **Tarımsal Değişimin Sınıfsal Dinamikleri**, çev. O. Köymen, İstanbul: Yordam.
- BEŞİKÇİ, İsmail, (1992), **Doğu Anadolu’nun Düzeni Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller I**, Ankara: Yurt Kitap.
- BRENNER, Robert P., 2001, “The Low Countries in the Transition to Capitalism”, **Journal of Agrarian Change**, Vol. 1, No. 2, pp. 169-241.
- Cumhuriyet Halk Partisi, (CHP), (1999), “Doğu ve Güneydoğu Bölgesi’nden Göç”, O. Baydar (der.), **75. Yılda Köyden Şehirlere**, İstanbul: Tarih Vakfı, ss. 334-342.
- ÇELEBİCAN, Gürgân, (1970), “Türkiye’nin Toprak Yapısı”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Sayı: 1-2, ss. 139-168.
- ÇELEBİCAN, Gürgân, (1972), “Köy Envanter Etütlerine Göre Türkiye’de Tarımsal Toprakların Dağılımı”, **Ankara Üniversitesi Hukuku Fakültesi Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 2, ss. 139-168.
- ÇELİK, Coşku, (2017), “Kırsal Dönüşüm ve Metalaşan Yaşamlar: Soma Havzası’nda İşçileşme Süreçleri ve Sınıf İlişkileri”, **Praksis**, Sayı: 43, ss. 785-810.
- CHILDE, Gordon, (2014), **Tarihte Ne Oldu?**, çev. A. Şenel, M. Tuncay, İstanbul: Kırmızı.
- ÇINAR, Sidar, (2014), **Öteki Proletarya De-Proletarizasyon ve Mevsimlik Tarım İşçileri**, Ankara: Nota Bene.
- ÇINAR Sidar, K. Lordoğlu, (2011), “Mevsimlik Tarım İşçileri: Marabadan Ücretli Fındık İşçiliğine”, **Sosyal Haklar Uluslararası Sempozyumu**, Kocaeli Üniversitesi.
- Diyarbakır Sanayi Odası (DSO), (1999), “GAP Bölgesinde Arazi ve Mülkiyet Yapısı”, O. Baydar (der.), **75. Yılda Köyden Şehirlere**, İstanbul: Tarih Vakfı, ss. 80-83.
- Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), (1990), **Güneydoğu Anadolu Projesi Master Plan Nihai Raporu Cilt: 1**, <http://yayin.gap.gov.tr/guneydogu-anadolu-projesi-masterplan-calismasi-master-plan-nihai-raporu-cilt-1-yayin-96aa15d7ad.html>, Erişim Tarihi: 10. 07. 2020.
- ERDOST, M. İlhan, (1988), **Kapitalizm ve Tarım**, Ankara: Onur.
- EREN, Z. Ceren, (2017), “Köylülüğün İtibar Kaybı: Bakırçay Havzası Dağ Köylerinden Kadınların Anlatıları ve Kırsal Dönüşüm”, **Praksis**, Sayı: 43, ss. 811-838.

- Eyyübiye Belediyesi, (2014), **2015-2019 Stratejik Planı**,
<https://www.eyyubiye.bel.tr/kategori/28/1/stratejik-plan>, Erişim Tarihi:
15.09.2019.
- GÜREL, Burak, (2014), “Türkiye’de Kırdı Sınıf Mücadelelerinin Tarihsel Gelişimi”, S.
Savran vd. (ed.), **Marksizm ve Sınıflar: Dünyada ve Türkiye’de Sınıflar ve
Mücadeleleri**, ss. 303-385, İstanbul: Yordam.
- HARVEY, David, (2004), “Yeni Emperyalizm: Mülksüzleşme Yoluyla Birikim”,
Praksis, Sayı: 11, ss. 23-48.
- HARVEY, David, (2008), **Yeni Emperyalizm**, çev. H. Güldü, İstanbul: Everest.
- HOBSBAWM, Eric, (1996), **Kısa 20. Yüzyıl 1914-1991 Aşırılıklar Çağı**, 1. Basım,
İstanbul: Sarmal.
- IŞIK, Oğuz, M. M. Pınarcıoğlu, (2002), **Nöbetleşe Yoksulluk: Sultanbeyli Örneği**,
İstanbul: İletişim.
- Karacadağ Kalkınma Ajansı, (2012), **Şanlıurfa-Diyarbakır Kentsel Alt Bölge
Kalkınma Yaklaşımı**,
[https://www.karacadag.gov.tr/Dokuman/Dosya/www.karacadag.org.tr_162_](https://www.karacadag.gov.tr/Dokuman/Dosya/www.karacadag.org.tr_162_BD8C66NE_sanliurfa_diyarbakir_kentsel_alt_bolge_kalkinma_yaklasimi.pdf)
[BD8C66NE_sanliurfa_diyarbakir_kentsel_alt_bolge_kalkinma_yaklasimi.pdf](https://www.karacadag.gov.tr/Dokuman/Dosya/www.karacadag.org.tr_162_BD8C66NE_sanliurfa_diyarbakir_kentsel_alt_bolge_kalkinma_yaklasimi.pdf),
Erişim Tarihi: 20.7.2020.
- KAYGALAK, Sevilay, (2008), **Kapitalizmin Taşrası**, İstanbul: İletişim.
- KEYDER, Çağlar, (1982), **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)**, Ankara:
Yurt Kitap.
- KEYDER, Çağlar, (1988), “Türk Tarımında Küçük Meta Üretiminin Yerleşmesi”,
Türkiye’de Tarımsal Yapılar, Ş. Pamuk, Z. Toprak (der.), Ankara: Yurt Kitap.
- KEYDER, Çağlar, Z. Yenil, (2015), **Bildiğimiz Tarımın Sonu: Küresel İktidar ve
Köylülük**, İstanbul: İletişim.
- KIRAY, Mübeccel, (1998), **Kentleşme Yazıları**, İstanbul: Bağlam.
- KIRAY, Mübeccel, (1999), “Sosyo-Ekonomik Hayatın Değişen Yüzü”, O. Baydar
(der.), **75. Yılda Köyden Şehirlere**, İstanbul: Tarih Vakfı, ss.151-162.
- KÖYMEN, Oya, (1999), “Cumhuriyet Döneminde Tarımsal Yapı ve Tarım
Politikaları”, O. Baydar (der.), **75. Yılda Köyden Şehirlere**, İstanbul: Tarih
Vakfı, ss. 1-30.
- KÖYMEN, Oya, (2008), **Kapitalizm ve Köylülük: Ağalar, Üretenler ve Patronlar**,
İstanbul: Yordam.
- ÖNAL, Nevzat, (2017), “Tarım ve Köylülük Sorunlarına Dair Bir Tartışma Çerçevesi”
Praksis, Sayı: 43, ss. 727-739.
- ÖZÜĞURLU, Metin, (2011), **Küçük Köylülüğe Sermaye Kapanı: Türkiye’de
Tarım Çalışmaları ve Köylülük Üzerine Gözlemler**, Ankara: Nota Bene.
- PONTING, Clive, (2000), **Dünyanın Yeşil Tarihi**, çev. A. Başçı-Sander, İstanbul:
Sabancı Üniversitesi Yayınları.

- SENCER, Mustafa, (1999), “Toprak Reformu Çabaları ve Tartışmaları”, O. Baydar (der.), **75. Yılda Köyden Şehirlere**, İstanbul: Tarih Vakfı, ss. 22-25.
- ŞENGÜL, Mihriban, (2017), “Türkiye’de Sermaye Kapanı’ndaki Köylülerin HES Karşısı Mücadelesi: Köylülerin Korumaya Çalıştığı Doğa mı?”, **İdeal Kent**, Sayı: 21, ss. 57-90.
- TOPRAK, Zafer, (1997), “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Adana’da Amele Buhranı ve Amele Talimatnamesi”, **Toplumsal Tarih**, Sayı: 41, ss. 7-10.
- TÜTENGİL, Cavit Orhan, (1977), **100 Soruda Kırsal Türkiye’nin Yapısı ve Sorunları**, İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- UYAR-MURA, Elif S., (2017), “Tarımsal İşletmelerin İstihdam Stratejileri: Adapazarı Örneği”, **Praksis**, Sayı: 43, ss. 859-834.
- YILDIRIM, Uygur D., (2015), **Türkiye Tarımında Yapısal Dönüşüm Mevsimlik Tarım İşçileri: Sakarya Örneği**, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı.
- YILDIRIM, Uygur D., (2017), “Orhan Kemal ve Yaşar Kemal Romanlarında Tarımsal Dönüşüm ve Mevsimlik İşçiler”, **Praksis**, Sayı: 43, ss. 859-894.
- YILDIRMAZ, Sinan, (2010), “Kırsal Yapının Dönüşümü, Göç ve Gecekondu”, B. Şen ve A. E. Doğan (der.), **Tarih, Sınıflar ve Kent**, Ankara: Dipnot, , ss. 398-464.